

ISPAŠTANJE ZA ŠPANIJU

I

Pokrenuta više nekim tropizmom, a manje sviješću, kuda i zašto, masa izbjeglica je u svanuće počela da se izvlači iz slagališta pluta. I ja, izgubivši vezu s Jugoslovenima, srknuvši malo kondenzovanog mlijeka iz konzerve, predadoh se toj rijeci. Kavalkada izbjegličke Španije u slobodnoj i »demokratskoj« Francuskoj, februara hiljadu devetsto trideset i devete, izgledala je ovako: vukli smo se asfaltnom cestom. Imali smo i pratnju. Pratnja mora da bude. Stranci smo, treba nam ukazati počast, baš kao što se to i danas čini sa uglednim strancima-državnicima između aerodroma i metropole. Crni žandari — gardmobilci na motociklima, sa kojih neprestano požuruju: »Allez, allez!« (Marš, marš!) Drugi, na raskršćima presretaju: »Reculez, reculez!« (Odbij, odbij!) A lijevo i desno od ceste, poljima jezde Arapi sa isukanim sabljama. Marokanska, to jest francuska, to jest franko (general Franco) — marokanska konjica, stara se da presretne i barne sabljom svakoga ko bi, bilo radi čega, poželio da se udalji od ceste. Arapi, odjeveni u tradicionalne pitoreskne odore, poigravaju se poljem na punokrvnim arapskim paripima što drže repove visoko. Sve je arapsko. Uživam u toj pompeznoj slici iz narodnih pjesama. Troglav Arapine! »Aravijsko more sve preplavi.« I Španci se nečeg prisjećaju: osam stotina godina borbe protiv mavarske dominacije (Contra los Moros); prisjećaju se kame što se prikrada predstražama koje je obrvao san. E1 Moro, to je kama što »raščišćava stvari« u Toledu i u svima gradovima pošto ih osvojiše los nacionales (neutralni svjedoci izjavljaju da je 27. septembra 1936. godine ulicama Toleda bukvalno tekla krv); E1 Moro, to je snajperski hitac među oči sa drveta u Časa del Campu; E1 Moro, to je dobro školovani i lukavi profesionalni vojnik naspram milicianosa — amatera; E1 Moro, to je sam đavo, došao iz podzemlja koji neće da ustukne ni pred krstom baskijskih vjernika. I sada, evo, francuska buržoazija nije se mogla dosjetiti ničem bezočnijem nego da baš tim Morosima dadne u ruke sablje dimiskinje, e da bi doveli u red ovu »prljavu, crvenu rulju«.

— Allez, allez, reculez! Salauds! Merde alors! (Idi, idi, odbij! Gadovi! Govna!)

Tako smo počeli učiti francuski jezik.

Koji dan kasnije, kad smo se našli u bodljikavoj žici, na golom pijesku, bili smo skloni da povjerujemo da francuska administracija doista nije bila u stanju da učini ništa više za toliku masu ljudi. Ni ćebeta, ni parčeta hljeba. Da. A kako je umjela da tako savršeno organizuje pljačku na granici i ovakovu oružanu pratnju od granice do logora?

— Allez, allez, reculez!

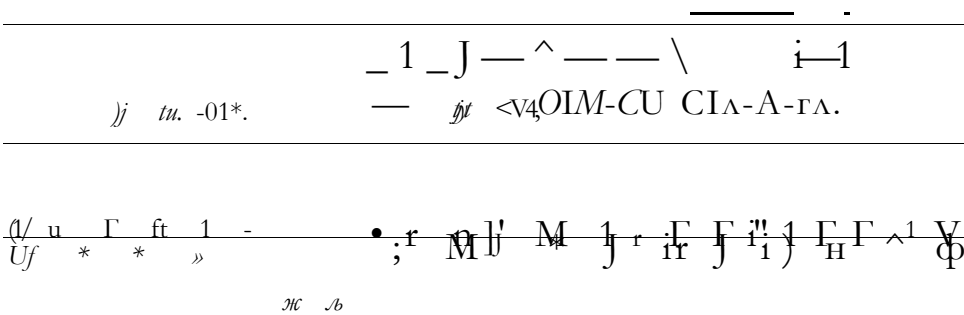
Već su žandarska grla promukla od vikanja. Ne možeš ni stati, ni počinuti, ni u stranu poći.

Povorka se vuče na izmaku snage i samo prkos fizičkoj patnji je bio kadar da još jače zategne strunu u jednom autentičnom umjetniku, da udari ritmom južnjačke igre. Neki Kubanac, un Cubano, danas već zaboravljeni E1 internacional de Cuba, E1 voluntario, u ime nekoliko stotina hiljada refugiadosa, narugao se na onome drumu od Cerbere do Argelesa žandarima Francuske, žandarima cijelog svijeta, žandarima svih vremena, koji od sveg obilja riječi što ih je ljudski rod milenijumima nakupio, znaju samo jedno te jedno: »Marš, odbij!«

— Allez, allez, reculez ...

I neće biti potrebna ni muzička škola, ni dirigentska palica, pa da hiljade logoraša, na prvoj svojoj fiesti, pod vedrim nebom propjevaju glasom Kubanca tj. svojim glasom:

— Allez, allez, reculez...

Na francuskoj obali Sredozemlja, počevši od špansko-francuske granice, pa prema sjeveru, prostire se oblast prostranih plaža od najsitnijeg bjeličastog pijeska. Morska plima dopire i po stotinjak metara daleko od obale, sve do pješčanih uzvišica (dina), a iza njih je pojas sitnog rastinja (trske i ševara). Kad s mora ili kopna poduhvati vjetar, a on može biti vrlo snažan, na čitavom tome prostoru nema ničeg što bi mu se suprotstavilo. Mlazevi pijeska šibaju u težnji da zbrišu sve što strši i da zatrpaju sve što je uleknuto.

Tu je »prihvatni« logor (camp d' accueil) Argeles na moru.

Tu su nas zaustavili.

Masa u pokretu, a zamorena gonjenjem, nije ni osjetila da je ušla u ogroman prostor, već omeđen bodljikavom žicom. Jedino prema moru, zelenom i uzburkanom, prostirala se »sloboda«. Prvih nekoliko dana ne bijaše ničega: ni skloništa, ni hrane. Imali smo da jedemo onoliko koliko smo sami ponijeli u torbi, još iz La Junquere. Ležimo na golom pijesku. Da bi se zaštitili od studeni, ukopavamo se u zemunice, ali uzalud: vjetar nas za čas zatrpava. Za bolesnike i ranjenike napravili smo sklonište od ćebadi i šatorskih krila. Francuska vlast, osim sa bodljikavom žicom i stražarima, pojavila se najprije sa cisternama s vodom, ali od hrane nema još ni pomena. Klali smo mazge.

Razdvojili su nas od Španaca, ne bez lukavih namjera. Naime, tek što se masa španskih vojnika smjestila na pijesku, počeli su oko žice da vršljaju Francovi agitatori, nagovarajući ljude da se odmah vrate u Španiju. Jednoga agenta su uspjeli da namame k sebi, uvukli ga usred mase i isjekli noževima. Francuska policija bila je nemoćna da otkrije »počinitelja«. Agitatorima je išla na ruku i francuska policija izgladnjavanjem izbjeglica i svojim načinom podjele hljeba, kad je počelo »sljedovanje«. Ušli bi s kamionom usred mase te bi odozgo bacali hljebove. Razumije se, dolazilo je do jezivih scena među gladnim ljudima. Agitatori, iza žice, kroz megafon: »Vratite se u Španiju, tamo vas čeka hljeb i sloboda.«

Internacionalci su uspjeli da se već za par dana organizuju. Ja sam tada, još jedanput u životu, vidio pred svojim očima da organizovanost može imati upravo egzistencijalni značaj. Prvo su se pojavili komunisti. Primjerom su prednjačili u strpljivosti i u brizi za one kojima je pomoć bila najneophodnija. Prebrojili smo se, popisali, razvrstali u grupe, slične vojnim formacijama. Ja sam se starao za bolesnike, ali sredstva jedva da sam imao. Naša vlastita komanda je uspostavila kontakt sa francuskom upravom logora, zahtijevajući da se otpočne s organizovanim sljedovanjem hrane i ostalih potreba, a ne onako kako to rade sa Špancima.

Kad su francuske vlasti prvi put pozvale da se dođe u njihovu intendanturu po sljedovanje hljeba, u ekipi koja je ispred jugoslovenske grupe poslala na taj zadatak našao sam se i ja. Trebalo je da predemo čitavi logor i to njegovom dužinom, pa još da pješačimo do nekog naselja od baraka. Stigavši pred intendanturu gardmobilac zatraži od nas spisak naše nacionalne grupe. A mi pošli bez spiska! Šta ćemo sad? Ne vraća nam se u logor, jer bi, dok se mi vratimo, moglo i hljeba nestati. Rekoh žandaru da je spisak u rukama jednog druga koji treba svaki čas da stigne. Potom šmugnemo tik iza ćoška barake, nađemo na smetlišu komad čista papira, te stanemo ispisivati imena: Krsmanović Branko, Janhuba Rudolf, Vukomanović Pavle, Dapčević Peko... i tako naredasmo još desetak poznatih nam drugova, a onda zapesmo. Ne znamo više ničije ime, jer smo se u logoru prvi put svi susreli; neke smo znali samo pod pseudonimima. A u logoru ima blizu dvije stotine gladnih. Velika nepravilika. Ako se vratimo u logor bez hljeba, biće žestoke kritike. Dosjetim se. Najprije mi pade na pamet Kraljević Marko! Sezam se otvori, te iz pećine moje svijesti stadoše da izlaze: Musa Kesedžija, Obilić Miloš, Vila Ravijojla, Petar Preradović, Matija Gubec ...

Kad smo naredali 150 imena, iscrpivši do dna naše znanje iz nacionalne istorije, podnesem spisak gardmobilcu i on, očevidno zadovoljan što nas nema koja hiljada, udari potpis: »(a va« (U redu je). Možda taj čudni spisak i danas počiva u arhivi logora Argeles.

Naprije i najviše me zabrinjavalo sanitarno stanje interniraca. Vode je bilo u vrlo ograničenoj količini, a —nijednog nužnika, nijednog kupatila, nijednog komadića drveta. Prvih nekoliko dana vladala je prava sanitarna anarhija: ljudi su vršili nuždu kojekuda. Najpre su zagadili svoj, najbliži prostor, potom su odlazili malo »dalje«, ali to »dalje« bilo je sasvim blizu njegovog komšije, a komšija, takode u namjeri da se udalji od svoje čavole (zemunice), počeo je da vrši nuždu odmah iza leda susjedne zemunice. Prvi slučajevi dizenterije, srećom, bili su dovoljno alarmantan signal da se kolektiv trgne. Na plaži, što dalje od logora, budu iskopane jame, mada im je vijek bio kratak, jer ih je vjetar brzo zatrpavao pijeskom. Ipak, red nekakav je uspostavljen. Prekršitelji sanitarne discipline su izazivali protiv sebe gromoglasne povike kolektiva: »A la playa«! Na plažu!

S one strane bodljikave žice prostire se močvarno polje obraslo trskom. Neki su uspjeli da se domognu trske i ona se pokazala kao odlična grada. Ja sam htio da od trske podignemo nešto kao paravane ispred nužničkih rovova. Pođemo preko cijelog logora, sve do žice. Iza žice, na svakih 100—200 metara, stražare vojnici iz Senegala. Pravi gorostasi. Ne htjedoh da rizikujemo, pa da se provlačimo ispod žice između stražara, nego ću pokušati legalno i takoreći politički. Htjelo mi se da oprobam Lenjinovu tezu da su kolonije »rezerva i saveznik naše revolucije« i, računajući da ću u Afrikancu lako probuditi osjećaje solidarnosti prema radničkoj klasi bijelih, u zajedničkoj nam borbi protiv imperijalizma, i tako dalje, ja se vojniku obratim: »Eh, Senegalais...« na šta on iskolači oči i vikne: »Moi pas Senegalais, moi Frangais« (Ja ne Senegalac, ja Francuz) preklopi pušku na gotovs protiv nas, mumljajući nešto poput: Ba-halam, ba-batum-tutum la-ba, te mi, dobivši tako lekciju iz antiimperijalističke teorije i prakse, potkupimo repove pa bježi u logor glavom bez obzira.

Mislim da najveće zasluge za sanitarno sređivanje čitavog logora u Argelesu pripadaju doktoru Gorijanu (Imre Beer). Rođen u Senti, po narodnosti Mađar, došavši u Španiju iz Sovjetskog Saveza, Gorijan je bio izuzetna ličnost. Malo sam sreo tako blagorodnih ljudi, predanih komunista i sposobnih ljekara — organizatora. Komunista koji ljude okuplja oko sebe, tačnije, oko zajedničkog nam posla, čovjek koji ih vodi i oduševljava, a ne rastjeruje i ne nabada na koplje. Organizator koji u svakom trenutku zna šta hoće, odnosno šta treba i šta je moguće činiti. Onih dana, kad je cijeli logor preživljavao epidemiološku krizu, Gorijan je prvi okupio oko sebe sve ljekare, koliko ih je bilo po raznim nacionalnim grupama, i usmjerio nas, po jedinstvenom planu, u borbu za održanje zdravlja. Gorijan je boravio među mađarskim drugovima i, jer se teško kretao uslijed povrede noge, mi smo dolazili kod njega na sastanke. Svojim tihim glasom i razboritim načinom izlaganja uspijevao je da pokrene i najumornijeg saputnika. Vjernu sliku zdravstvenog stanja logoraša Gorijan je predočio Francuzima, logorskoj policiji i prijateljima izvan logora. Počeo je stizati sanitetski materijal i razna oprema (daske za izgradnju baraka, kujne, Nortonove cijevi za bunare). Kada se logor iz Argelesa preselio u Gurs, izgubio sam svaku

vezu s njim. Vjerovatno je on već odande otputovao u Sovjetski Savez, gdje je, vele, i umro 1942. godine. Imao je svega 37 godina. U Španiji je bio šef saniteta 45. divizije.

Već poslije 2—3 nedjelje naša nacionalna grupa stala je čvrsto na noge, sredila unutarnje odnose i počela živjeti »normalnim« životom. Najvažnija tekovina do koje smo došli bila je naša unutarnja autonomija naspram francuske vlasti, koja je prihvatila da s nama saobraća preko naših predstavnika. Unutar logora mi smo mogli da razvijemo politički i kulturno-prosvjetni rad, dabome sa oskudnim sredstvima koja smo imali. Preko francuske granice se ipak uspjelo prenijeti nešto literature, pa čak i jedna pisaća mašina. Branko Krsmanović je na nekom radio-aparatu, valjda negdje izvan logora, saslušao cijeli Staljinov referat na XVIII Kongresu SKP (b), te nam je skoro od riječi do riječi, prepričao šta je čuo. Počela su stizati i pisma iz Jugoslavije, koja su poslužila kao jedan od izvora informacija. Ponekad bi došle i novine. Bila je uspostavljena veza i sa francuskom Partijom. Blagodareći tome su francuska i svjetska javnost nešto saznavale o našim prilikama.

Kako se može objasniti naša otporna snaga protiv zla svake vrsti, pa i vedrina duha koja je, na kraju krajeva i usprkos bodljikavoj žici, ipak vladala među nama? Cjelokupno naše ponašanje počivalo je na procjeni svjetske situacije u kojoj smo se našli i, dakako, na političkim ubjeđenjima koja su nas dovela u Španiju. Smatrali smo da su koncentracioni logori djelo ne samo francuske nego i međunarodne reakcije, nastavak one iste politike čijom žrtvom je pala i republikanska Španija. Sada joj je cilj da interbrigadiste fizički i moralno, slomije i tako oslabi antifašističke snage u Evropi.

Mislim da među nama u one dane nije bilo nikoga ko nije našu sveukupnu situaciju procjenjivao na ovakav način.

Postojale su, međutim, značajne razlike u shvatanju kakav stav treba da slijedi iz takve procjene. Razlike su postojale, pojednostavljeno govoreći, na pitanju: ostati u logoru, ili bježati iz njega? Valja reći da se razlike nisu nikad javno ispoljile, pogotovo ne u smislu otvorenog sukoba, ili rascjepa među nama, ali su ipak postojale, tinjajući. O cijelom problemu nije se onda ni diskutovalo na demokratski način i na široj osnovi. Princip jedinstva, odnosno potčinjavanja individualnih, ili manjinskih stavova mišljenju i odlukama većine, pa čak i samog rukovodstva, imao je u onim vremenima snagu kategoričkog imperativa; ne postupiti po njemu značilo je isto što i podrivati otpornu snagu kolektiva, izgubiti i vlastiti politički integritet.

Dakle, na osnovu pomenute procjene situacije, stav našeg logorskog, odnosno partijskog rukovodstva bio je ovakav:

Prvo, ako je namjera evropske reakcije da nas, interbrigadiste u francuskim logorima u krajnjoj konsekvenci uništi, onda je borba za fizički opstanak i moralno-politički integritet neposredni i najvažniji naš zadatak za svo vrijeme dok budemo u logoru i tome zadatku treba podrediti sveukupni način života (staranje za zdravlje, politički i kulturno-prosvjetni rad). U tako postavljenom zadatku se najpotpunije izrazio novi oblik iste bitke koja je vođena u Španiji. Kontinuitet antifašističke borbe, toliko važan s moralnog stanovišta, na taj način je sačuvan.

Oduprijeti se svim iskušenjima, izdržati do kraja sva zla logora — znači pobijediti.

Drugo, krajnji naš cilj je izlazak iz logora, povratak u domovinu, ili u bilo koju zemlju gdje je moguće da se slobodnije i efikasnije nastavi revolucionarni rad. Pred nama, Jugoslovenima, otvarale su se, barem teoretski, nekoliko mogućnosti; a) povratak u Jugoslaviju; b) odlazak u SSSR; c) odlazak u Meksiko; d) odlazak u bilo koju zemlju tzv. zapadne demokratije

Povratak u Jugoslaviju se postavio na prvo mjesto kako s obzirom na revolucionarne potrebe naše zemlje tako i s obzirom na intimne želje svakog pojedinca među nama. Međutim, jugoslovenska vlada, iz razumljivih razloga nije dozvoljavala povratak španskih dobrovoljaca. Doduše, vlada je uputila u logor svog emisara Teodosića sa zadatkom da, tobože, obavi sve neophodne pripreme za povratak, ali Teodosić, praveći se zabrinutim za našu sudbinu i pokušavajući da svojoj misiji dadne nešto nonšalantan karakter, nudio nam je da napišemo, onako kao »uzgred«, izjave kajanja za učešće u španskom ratu, u kom slučaju bi »sve bilo u redu«. Razumije se, njegova ponuda je bila dočekana s prezirom. Pouzdano znam da je u pitanju tih Teodosićevih »pokajnica« vladala u logoru apsolutna jednodušnost.

Drugu mogućnost za povratak u Jugoslaviju pružale su akcije porodica ili akcije pojedinih građanskih, demokratski orijentisanih političara kod organa vlasti. U jednom broju slučajeva ove akcije su urodile plodom. Tako su se već u toku prve polovine 1939. godine vratili u zemlju: Ivan Rukavina, Vlado Popović, Toša Tišma, Miljenko Cvitković i još neki. Svakako, broj povratnika u odnosu na ukupan broj dobrovoljaca, bio je ništavan.

Treća je mogućnost bila: opšti povratak svih dobrovoljaca u slučaju da jugoslovenska vlada, pod pritiskom javnog mnijenja, bude prisiljena da povratak odobri, ili, pak, da u Jugoslaviji dode do demokratskih promjena čitavog režima. Takva perspektiva je među nama uhvatila najdubljeg korijena, učvrstila se u nama kao nada u nešto što mora kad-tad doći. U toku dvije godine ta je nada bila prihranjivana neprestanim obavještenjima iz zemlje o masovnim akcijama za povratak »Spanaca«, pa čak i o ličnim stavovima pojedinih članova vlade (Srđan Budisavljević i dr.) u prilog zahtjeva za povratak.

Konačno, četvrta mogućnost mogla se sastojati u tome da se iz logora bježi i prebacuje ilegalno u zemlju. Iznad svega je zanimljivo da se o ovoj mogućnosti, koliko je meni poznato, nije raspravljalo, barem ne javno i ne na bazi jedne studiozne procjene. U pitanju bjekstva iz logora zauzet je stav koji je sadržavao veliku dozu krutog apriorizma: a priori je ocijenjeno da takve akcije graniče s avanturizmom, da bi se završile padanjem pojedinaca u šake policije i razbijanjem snaga logorskog kolektiva, a kao najjači razlog protiv bježanja, navodilo se kako bi time izrazili nepovjerenja prema demokratskim snagama Francuske i prema samoj KPF od kojih smo očekivali oslobođenje. Takav stav bi bio u svemu ispravan, samo da nije polazio od jedne apstraktne, pogrešne premise. Naime, »greška« je bila u tome što se bjekstvo zamišljalo kao neorganizovana, »divlja« akcija pojedinaca, avanturistički nastrojenih, i moralno već načetih ljudi. Razumije se, kad bi to bilo tako, bjekstva bi se doista završavala prema datim

prognozama. Ali, nigdje nije stajalo da je baš tako moralo da bude! Niko od pristalica bježanja (a među te sam spadao i ja, samo što svoje uvjerenje nisam nigdje iznosio, jer sam htio da disciplinovano prihvatim stav rukovodstva i većine) nije polazio od pogrešne premise, nego od sasvim realnih pretpostavki i to: ako je cilj međunarodne reakcije da nas, kao aktiviste revolucije na ovaj ili onaj način likvidira, onda i naš cilj ne bi smio da se svede na pasivan otpor u samom logoru, nego bi, uporedo s time, trebalo i aktivno nastojati, učiniti sve što je moguće da se ispod logorskih žica iziđe na slobodan manevarski prostor Evrope, pa makar i bjekstvom. Očevidan je bio nesklad između naših pesimističkih procjena o namjerama reakcije i našeg relativno pasivističkog da ne kažem fatalističkog stava prema takvim namjerama. Postoje svi osnovni uslovi da se bjekstva iz logora organizovano izvode (jak kolektiv dobrovoljaca, jaka partijska organizacija u logoru, povezanost sa organizacijama KP Francuske izvan logora, postojanje brojne emigracije Jugoslovena u Parizu i u drugim gradovima Francuske, kao i u Belgiji, Kanadi, SAD, Latinskoj Americi) i pod »organizovanošću« se razumijevalo: imati plan ko će i kada će pobjeći, gdje će i od koga biti prihvaćen izvan logora. Tehničke prepreke za bjekstvo nisu uopšte bile nesavladive, jer su u logorima Argeles i Saint Cyprien straže još uvijek bile labave, žandarmerija još nije imala ni približno evidenciju logoraša, izlazilo se svakodnevno izvan žice na poštu i po sljedovanje. Težište problema je bilo na čvrstom prihvatanju bjegunaca, pošto se nađu izvan logora. Uostalom, bilo je nekoliko slučajeva ilegalnog, ali organizovanog izlaska iz logora. Već februara, ili marta 1939., misteriozno je nestao »Stevo Verdić«. Pošto sam ga ja zapazio po izrazitoj pasivnosti i nezainteresovanosti za nevolje logoraša, smatrao sam da je njegovo bjekstvo akt demoralisanosti. Tek kasnije sam doznao da je Stevo Verdić u stvari Ivan Krajačić, funkcioner Partije. Tek kasnije sam saznao da je njegova pasivnost bila taktika da ne upadne u oči francuskoj policiji, da mu ne osujeti bjekstvo.

Zašto se na ovoj varijanti rješavanja našeg pitanja nije ništa konkretno radilo u svoje vrijeme, a zašto se po njoj postupilo tek 1940/41. godine, ali pod neuporedivo težim okolnostima, na to pitanje će valjda jedanput odgovoriti historičari.

Sto se tiče odlaska u Sovjetski Savez, ili u Meksiko, u tome pravcu nisu činjeni nikakvi konkretni koraci s naše strane, a ni odonud. Nije bilo ni realnih nada, pa rekao bih ni vrućih želja da se onamo ode. Na povratak u SSSR čekali su uzaludno i neki drugovi koji su odande došli u Španiju, pa čak i neki koji su imali sovjetske pasoše. Čudili smo se toj »sporosti«. O sebi smo mislili da smo obični »redovi« Revolucije, pa da nam nije ni mjesto tamo, na jaslama prve socijalističke države. Međutim, naša vjera u ulogu Sovjetskog Saveza kao glavnog faktora i zaštitnika svjetske revolucije bila je tako snažna da smo bili uvjereni, dođe li do stani-pani, da nas Sovjeti neće ostaviti na cjedilu. Posljednje nade u spasenje, dakle, bile su upravljene onamo. Naše rukovodstvo nije ničim podgrijavao takve nade, jer je možda shvatalo stvarnost bolje od nas, ali ih nije ni suzbijalo, jer je vjera u Sovjetski Savez bila sastavni dio naše opšte uvjerenosti, naše sigurnosti da ćemo preživjeti sva zla. U interesu našeg vlastitog integriteta, dakle, nije se tu vjeru smjelo ničim dovesti u sumnju.

Slična je stvar bila i sa vjerom u snage francuske komunističke partije. Životarile su iluzije — koje nisu planski širene, ali nisu bivale ni planski rušene — kako će radnički pokret, na čelu sa KPF, ipak prisiliti francusku vladu da raspusti logore i kako ćemo mi kolektivno i svečano, maltene sa fanfarama, ući u Francusku. Iznad svega je zadivljujući, na ovome primjeru, raskorak između iluzije i stvarnosti. Stvarnost je ukazivala na istinu da je KPF posljednjih godina u defanzivi. Realan cilj za nju bio bi jedino da organizuje bježanje iz logora. Alt, kao da se od tog realnog cilja htjelo bježati — u iluzije.

još jedno djelotvorno upozorenje, da ćemo i u buduće od francuske vlasti moći očekivati samo najgore, dato nam je već 14. marta 1939. godine. Tog dana je logorska žandarmerija pokupila četrnaesticu naših drugova (Vlado Popović, Peko Dapčević, Svetislav Đorđević, Slobodan Mitrov i dr.) i odvela ih neznano kuda. Od žandara nismo mogli da saznamo ni razloge ove racije. Tek kasnije je stigla vijest da su odvedeni u tvrđavu Fort Collioure, blizu španske granice. Grupa Jugoslovena zatekla je tamo oveću grupu španskih komunista i nekoliko interbrigadista. Svi su bili podvrgnuti maltretiranju, ponižavanju, gladi i prisilnom radu. Bili su prinuđeni da štrajkuju glađu. U koljurskoj tvrđavi su ostali zatočeni sve do jeseni, kad su vraćeni u logor Gurs.

U onim teškim danima ja lično sam se osjećao sasvim dobro u logoru. Bez pogovora sam prihvatio političku platformu našeg bitisanja u zatočeništvu, zasukao sam rukave i bio sam kao ljekar, beskrajno srećan kad bih vidio da kolektiv ima koristi od mog rada. Pošto smo prebrodili opasnost od epidemije dizenterije, težih medicinskih problema nije više bilo.

Po opštoj direktivi i bez obzira na nju ja sam već februara mjeseca uspio da uspostavim pismeni kontakt (kao i mnogi moji drugovi) sa mojom porodicom u Jugoslaviji. Pisma su počela stizati, u oba smjera, ne samo preko Pariza i preko Praga nego i direktno, između pošte u Argelesu i Beograda i Zagreba. Stigli su mi i prvi paketi. Da li je reakcija znala koliko je za nas sve značio taj krhki most ka slobodi? Da li je bila nemoćna da i njega sruši? Pisma između moje porodice i mene, koja su se uprkos svim ratnim premetačinama sačuvala do danas, jarko osvjetljavaju prilike i u francuskim logorima i u ondašnjoj Jugoslaviji, a posebno napore koji su u zemlji činjeni radi povratka španskih dobrovoljaca u domovinu. Koliko potucanja od nemila do nedraga, od raznih jugoslovenskih ministarstava i »utjecajnih rođaka« do francuske ambasade, koliko pisama, molbi, predstavi, koliko deputacija, koliko ponižavanja, koliko šegačenja od strane udružene jugoslovenske i francuske gospode — nikada to neću zaboraviti, nikada dok sam živ neću oprostiti ni toj gospodi niti bilo kome ili bilo kakvom silniku koji se poigravaju sa nemoćnima. Vrijedi živjeti, ako ni za šta drugo, onda barem za to da se dadne makar i beskrajno malen prilog borbi protiv tiranije, pa makar ona (borba) bila po stratejskim mjerilima i uzaludna. Takva borba, ako ne i njeni krajnji rezultati, opravdava dovoljno samu sebe.

U drugoj polovini aprila 1939. godine, dakle, pošto smo navršili dva mjeseca logorovanja u Argelesu, francuske vlasti su sprovele koncentraciju svih interniraca iz bivše republikanske vojske iz Argelesa, Saint Cypriena i iz drugih nekih mjesta u novi logor Gurs, u departmanu Basses Pyrenees. Ovo rješenje, kao i sam urbanistički sklop novog logora — prostor omeđen sa dva pojasa

bodljikave žice, barake dosljedno geometrijski grupisane u brojna »ostrva« (ilot) takode ispregrađivane bodljikavom žicom — odgovarali su interesima vlasti, jer je tu kontrola nad svim refugiadovima postala daleko lakša i potpunija. Francuzi su tek u Gursu zaveli čvršću evidenciju i identifikaciju logoraša, jer smo tek tu prošli kroz redovan policijski pregled sa uzimanjem otisaka prstiju i fotografisanjem. Mene su snimili pod brojem 525. Ali i mi smo u tim novim uslovima odmah našli svoj interes. U prvom redu, u logoru Gurs smo se stekli svi na okupu, do tada razdvojeni u logorima Argeles i Saint Cyprien. Pošto su Francuzi i dalje prihvatili grupisanje svih dobrovoljaca po nacionalnoj pripadnosti, to smo mi sada postali mnogo jači kolektiv sa brojnim stanjem od oko 400 članova. Zatim, sanitarni uslovi su postali mnogo bolji: drvene barake za stanovanje, za kujnu, ambulantu, voda usred svakog »ilota«, nužnici — sve je to čekalo spremno za useljavanje. Čini mi se da smo mi sami pravili jedino krevete od dasaka koje su nam dali. Kreveti su bili u jednom, prizemnom redu. Dabome, i ti poboljšani uslovi bili su još daleko od »normalnih« uslova jedne, recimo, kaznionice. Nedostajalo je osvjetljenje, nije bilo predviđeno nikakvo zagrijavanje, tako da su zime bile teško podnošljive. Prostor između baraka nije bio ničim nasut i, kako je cijelo zemljište bilo ravničarsko i podvodno, s prvim kišama se od logora stvorilo ogromno blatište. Da bismo unutrašnjost baraka sačuvali koliko-toliko od blata, kretali smo se kroz logor pomoću štula i visokih nanula.

Od glavne logorske kapije (la puerta principal), oko koje su razmještene barake za komandu logora, vodi središnja saobraćajnica pravcem istok—zapad, koja je podsjećala na neki naš sremski šor, jer su »iloti« kao ušoreni lijevo i desno od tog puta. Tim putem su mogle da se kreću samo grupe interniraca, po raznim poslovima, uvijek u pratnji žandara. Sav »slobodni« život se odvijao unutar pojedinih »ilota«, jer je i između njih bila ispletена žica. Oko cijelog logora bijahu dva pojasa bodljikave žice, sa stražarskim mjestima na svakih 100—200 metara. Isprva su francuski vojnici bili skloni da s našima izmijene i po koju riječ ili cigaretu. Izbijanjem rata, u jesen 1939. bilo im je takvo ponašanje očito zabranjeno. Ispod pojaseva žice provlačilo se iz logora prema van nekoliko drenažnih kanala, dubine oko 40 cm. Mala neopreznost građevinar! Navodim sve ove detalje, jer su oni postali veoma interesantni za sve one koji su mjerkali kako da iz logora pobjegnu.

Nas, Jugoslovene, smjestili su u ilot »H« na južnoj strani logora, u kome smo proveli, valjda dva mjeseca, da bismo potom bili prebačeni u ilot »E« na sjevernoj strani, u kome smo ostali sve do preseljenja u logor Vernet, sredinom 1940. godine. U istom »ilotu« s nama bili su još Česi, Rumuni i možda još koja od manjih nacija.

Ja sam prionuo na rad u ambulanti. Dobio sam vrlo prostranu baraku koju sam pomoću bijelih čaršava ispregradio na radni dio (pregled i previjalište) i stacionar s nekoliko kreveta. Ova, kao i druge ilotske ambulante, oslanjale su se na logorsku ambulantu, u stvari bolnicu opšteg profila, smještenu u specijalnim barakama pred glavnim ulazom u logor.

Izveli smo vakcinaciju protiv tifusa i paratifusa, o čemu je svakom vakcinisanom izdata potvrda — certificat de vaccination. I ta potvrda mi se sačuvala.

Imao sam dosta muke sa jednom vrstom zapaljenja jezika (glossitis). Bolesnici su mi dolazili sa žalbom da ih površina jezika jako peče, »kao živa rana«. Pri pregledu se moglo vidjeti da je gornja strana jezika mjestimično lišena površinskog epitela, pa je sluzokoža na tim mjestima postala crveno-maslinaste boje. Pošto su se bolesnici javljali u većem broju, odmah sam posumnjao na avitaminozu, na koju me je, uostalom, upućivala i činjenica da su dobrovoljci još od Španije bili slabo i jednolično hranjeni. I zubne desni su pokazivale lakše skorbutične promjene. Rumpel-Leedeov simptom pozitivan. Naša logorska komanda, zajedno sa doktorom Minkovom, dobrovoljcem iz Bugarske, digla je alarm kod francuske komande. Došli su mladi francuski ljekari. Uvjerili su se u stanje, mada s tipičnom nonšalantnošću i prepotentnošću. Ja sam odmah uputio pismo doktoru Velji Kosanoviću u Beograd, tražeći mišljenje i savjet naših ljekara, te sam uskoro dobio potvrđen odgovor da je u pitanju avitaminoza i to pretežno Bj. U međuvremenu su nam i Francuzi doturili puno' bure jednog preparata u formi pekmeza, s oštrim mirisom na kvasac i vitamin B¹. Ljudi su nerado jeli taj preparat. S nekim poboljšanjem ishrane avitaminoza je uskoro i iščezla.

Posla su zadavali i katari želuca (gastriti). Ishrana je doista bila teško svarljiva. Iz dana u dan garbanzo¹ i bakalar, još uz to i preslan. Veći dio ovog jela završavao je u pomijari.

Nekako odmah po dolasku u Gurs dogodio se jedan slučaj naprasne smrti. Jedan češki drug, star između trideset i četrdeset godina, veoma lijepo razvijen, iznenada je izgubio svijest. Dotrčao sam iz ambulate za čas. Srce i disanje u zastoju. Dao sam intrakardijalnu injekciju adrenalina. Puls nije proradio.

U zimu 1939/40. dešavali su se dosta česti slučajevi srčanih sinkopa. Najčešće ujutro. Drug izađe iz barake i na samim vratima skljoka se u nesvijest. Svi bi se brzo povratili k sebi. Vjerojatno je bio u pitanju spazam koronarnih arterija, izazvan refleksnim putem, naglom promjenom temperature. Izvan baraka su tada vladali jaki mrazevi.

Tog proljeća, u ilotu »H«, imao sam dva nesporedna, takoreći političke naravi. Najprije sam malo zaratio s kuvarima, a takve ratove valja izbjegavati. Oko kazana i na stolovima vladali su nered i prljavština. Namirnice u džakovima povlačile su se po raskaljenoj zemlji. Nije da nije bilo »uslova« za kakav—takav sanitarni poredak, ali su drugovi kuvari smatrali da se može i onako. Još su govorili da je moj posao, kao ljekara, da radim u ambulanti, a ne da se pačam u njihove stvari. Poslije nekoliko uzaludnih opomena morao sam da podviknem. Uto me pozvaše u baraku našeg »štaba«. Tu je sjedio Košta, komandant naše nacionalne grupe, a na krevetu je leškario, nalakćen, jedan drug, Rumunj, koji je vjerovatno obavljao neku visoku partijsku funkciju; uzgred rečeno, bio je veoma zapušten, podbuo i neobrijan i iz njegova kreveta se širio neprijatan zadah. Ležao je u odijelu i kožnom kaputu. Glavnu riječ je vodio Kožni Kaput, a Košta je potiho sekundirao, uostalom uspješno. Rekoše kako su se kuvari žalili da ih ja progonim, da se miješam u njihove poslove i slično. Drug Kožni Kaput,

¹ Jedna vrsta graška, odomaćeno jelo u Španiji i južnoj Francuskoj; kad je valjano spravljeno može biti vrlo ukusno.

objašnjavajući korijenje mojih postupaka, naveo je kako sam ja u Španiju došao iz bivše jugoslovenske vojske i da, jasno, odatle vućem svoje »militarističke uklone«. »Eto, njezja, tavišič doktor. Mi zdjes kamunjisti.« Badava sam objašnjavao da ja nisam u Španiju došao iz aktivne vojske, da nikad nisam ni bio oficir, da sam već poodavno u sukobu s militarizmom i da to sve skupa nema nikakve veze sa prljavštinom u kuhni, odnosno da kuvari treba da zavedu red na svom radnom mjestu u interesu zdravlja svih dobrovoljaca, po mojim instrukcijama, jer sam ja odgovoran ljekar, bez obzira, na moje, uostalom sasvim izmišljeno, militarističko porijeklo itd. Na to je Kožni Kaput graknuo: »Vot, ti nje prinjimaješ naših ukazanijah, ti nje ponjimaješ što eto samokritičeskoje otnošenije. Mi tebja budem nakazat!«

Nesto ozbiljniji je bio nesporazum sa drugom Gošnjakom. Negdje sredinom maja stigne iz Beograda nečije pismo u kome se potanko opisuje đurđevdanski izlet studenata na Avalu: kako su se tome studentskom izletu pridružili i brojni građani, te kako su svi zajedno održali veoma uspio umjetnički i politički skup, sve, dabome, pod rukovodstvom studenata — komunista. Sada, drugovi iz logorskog kulturno-umjetničkog odbora zamole me da to pismo pročitam i prokomentarišem na prvom informativnom sastanku. Prihvatim se. Sjećam se tog svog komentara do u tančine. Podvukao sam karakterističnu novost: nije to bio đurđevdanski uranak tradicionalnog malograđanskog stila, na koji su građani odlazili samo radi toga da se dobro najedu i napiju. Sada, prema pismu, oni pokazuju spremnost da čuju i jasnu, naprednu političku riječ; drugo, nije to više bio ni uranak čisto studentski, akcija uske sekte komunista i njihovih najbližih prijatelja — simpatizera. Novo je, dakle, to što sad uz lijeve studente idu i građani, ide narod, taj obični beogradski narod sa zembiljima i korpama, svakako punim jela i pića. Iz tog svega sam izvukao zaključak od opštijeg značaja za Jugoslaviju, naime da narodne mase skreću u lijevo, da raste njihovo povjerenje u komuniste, da se proširuje socijalna baza revolucionarnog pokreta. Moj komentar je prošao bez ikakva komentara, štaviše imao sam utisak da su slušaoci rado čuli i odobrili moju ocjenu tog đurđevdanskog uranka.

Da, ali ne lezi vraže! Ja sam bio potpuno smetnuo s uma da su naši kružoci baš tih dana »prorađivali« Istoriju SKP (b) i to baš prvu glavu u kojoj Lenjin i Plehanov razračunavaju sa ruskim narodnjacima. Sutradan uveče nađe me Gošnjak te me povede u šetnju između baraka. Gošnjaka sam prvi put vidio još u Španiji, ali samo na jednoj fotografiji, mislim u listu »Dimitrovac«, a drugi put, živog, onog dana u La Garrigi, kad smo se organizovali za drugi polazak na front. Bila mi se dopala njegova neobična smirenost i jedan, veoma diskretan, topao osmijeh na licu. Sada, u logoru, Gošnjak je partijski rukovodilac jugoslovenske grupe. Šetajući, prešao je odmah na stvar. Reče, kako su poslije jučerašnjih informacija neki drugovi izrazili mišljenje da moj komentar pisma iz Beograda odiše narodnjaštvom i to zato što sam nekoliko puta upotrijebio riječ *narod* umjesto *radnička klasa*, te da sam tako zanemario klasni karakter društva što je, s marksističkog stanovišta, nedopustivo. Dodao je da je i on sam stekao takav utisak, mada vjeruje da ja imam ispravne poglede i da ne razmišljam na narodnjački način. Ja sam odgovorio da radničku klasu smatram dijelom naroda, a da na onome đurđevdanskom uranku nisu učestvovali samo radnici nego i

drugi slojevi naroda, pa ako su i oni voljni da slijede parole komunista, onda je to jako dobro i tome treba da se radujemo, a ne da takav narod na silu odvajamo od sebe sa pogrdnim terminom »narod«. Uostalom, i naši partijski dokumenti operišu sa terminom narod, pa zašto ne bih i ja.

Nismo mogli da se sporazumijemo. Gošnjak je ostao pri svome, ne toliko ubjeđenju, koliko pri »utisku«. Krivo mi je bilo, ne toliko zbog težine kritike, koliko zbog Gošnjakove hermetične nepopustljivosti kojom je moja prvobitna predstava o njemu bila donekle pomućena. Krivo mi je bilo i na to što su kritičari mog komentara ostali zakulisni, anonimni — »neki drugovi«. Zašto tako? Možda bih u raspravi s njima, bolje nego sa samim Gošnjakom, uspio da im dokažem koliko je njihov stav opterećen sektaštvom i suprotan svim tezama VII Kongresa Kominterne. Kao da su politički analfabeti! Dabome, ja onda nisam znao za Plemun CK KPJ u Splitu još iz 1935., pa da se pozovem i na njega, odnosno na referat Blagoja Parovića. Tek danas vidim koliko tu ima »narodnjaštva«! Parović je ukazao na to da ne treba suprotstavljati pojam narod pojmu radnička klasa, jer »protiv vladajućeg režima, vladajuće buržoazije, danas je cijeli narod (a ne samo radnička klasa): i hrvatski, i srpski i slovenački i nacionalne manjine. Naša predstojeća revolucija po svom karakteru jeste — narodna revolucija.«² Tako je govorio Parović četiri godine prije mog istupanja, u logoru Gurs. Ali: Si duo faciunt idem, non est idem!³

Mjeseci maj i juni protekli su u intenzivnoj kulturnoj djelatnosti. Svak je osjećao da se tim putem, a uz to i na određenoj političkoj platformi, može nadjačati čamotinja u zatočeništvu i izvojevati neka naročita vrst slobode, slobode u bodljikavoj žici. Kultura u logoru se njegovala u širokom rasponu, počev od dnevnih političkih informacija, pa preko raznih obrazovnih kurseva, do skulpture, muzičke umjetnosti i pokušaja da se na sceni izvede čak i »Gorski vijenac«. (Vladiku Danila je glumio Vlado Popović).

Sve do izbijanja evropskog rata u jesen 1939. godine, režim u Gursu, dabome uz svu relativizaciju pojmova, mogao bi da se nazove liberalnim, a odnosi između nas i francuske vlasti kao odnosi saradnje, ili »miroljubive koegzistencije«. Takvi odnosi su dosegli kulminativnu tačku u velikoj priredbi što su je interbrigadisti izveli na dan francuske revolucije 14. jula. Mislim da je naše rukovodstvo sa tom priredbom htjelo da pokaže, prvo, snagu naše unutarnje organizacije i sposobnost stvaralaštva i, drugo, naše shvatanje da se smatramo dosljednim baštinicima demokratskih parola francuske revolucije. Svakako, bila je to i prilika da se naše snage maksimalno uposle na kulturnom i sportskom polju, od čega smo mogli da imamo samo koristi. Logorska vlast nije imala načina da ne prihvati program priredbe u čast francuske revolucije, kako su ga predložili naši predstavnici. Program se sastojao od izložbe kojom se Francuzima htjelo prikazati ko smo, odakle smo, zašto smo bili u Španiji i čime se sad bavimo u logoru. Tu su grafikoni, procenti, fotosi, džepne i zidne novine, skulpture od drveta i od zemlje.

Na sam dan 14. jula priredba je tekla po rasporedu: Marseljeza (svi smo u stavu mirno), raport, defile izvođača, sportska i lakoatletska takmičenja. Na

² Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963. str. 216.

³ Ako dvojica učine isto, nije isto.

počasnom mjestu je komandant logora žandarski oficir Davergne, takoreći glavni, sa svojim štabom, tu je i naša komanda, Šilja Mitrov, tu je i gost pukovnik Dumont nekadašnji komandant 14. francuske internacionalne brigade i član CK francuske Partije, a oko igrališta posjedala po travi publika, tj. bivši ratnici iz Španije. Popodne je. Vrućina je. Sve teče bez zastoja, ne događa se ništa što bi moglo da poremeti iluziju zajedničkog nam praznika. Zajednički praznik! Dva do krvi zaraćena tabora puše lulu mira. Komandant Davergne i njegova svita su puni sebe, naduveni od zadovoljstva uspjehom: sredio sam tu crvenu rulju, svrstao sam ih pod trikoloru, baš su stali »mirno« pod zvucima Marseljeze. (Ja va. (Ja ira. Internirci, bivši ratnici: pokazali smo im da možemo i ovako; neka sad vide našu snagu; neka vide da smo dosljedni demokrati; dokazali smo im (pred kim to treba da se još dokazujemo?) da smo mi bolji sljedbenici parola Francuske revolucije, nego što su oni sami. Džandari, crni gardmobilci što krstare oko poljane, štucaju od bifteka i vina sljedovanih dodatno za praznik, blagonaklono i drugarski se smeškaju: Dis done! Et alors, mon vieux. A publika, što se poslije toliko mjeseci logorskog pijeska i blata dočepala zelenog i čistog travnjaka, baškarila se na suncu i zabezeknuto posmatrala spektakl. Da li je ikome palo na pamet da sa te poljane pobjegne? Prilika je bila izvanredna. Svakako, za kompletan sastav prazničkog zajedništva tog Četrnaestog jula u logoru Gurs 1939. godine, nedostajale su još »jedinio« — francuske radne mase. Pa ipak, i one su na neki način, simbolički, bile prisutne. Colonel Dumont je bio među nama. Šta nam treba više...? A kad je sve bilo gotovo, masa je u redu unišla u logorsku žicu. Dim od lula mira raznesao je ubrzo već povjetarac te iste večeri.

Uskoro poslije četrnaestojulske proslave logorska vlast je, ne znam iz kojih razloga, sprovela reorganizaciju logora. Iz ilota »H«, s južne strane, preseljeni smo u ilot »E« na sjevernoj strani logora. Život se nastavio po ustaljenom ritmu: časovi, usmene novine i fieste. Ratko Pavlović se okružio bedemom knjiga: Filozofske sveske Lenjinove, Adoratski, Deborin, Mitin, Lukač. Oko Ratka su se vodile filozofske rasprave na »višem nivou«, daleko iznad onog na kome se »prorađivala« Četvrta glava. Ratko je živio u svom svijetu ideja. Ne znam kako ga nije zakačio srp kojim je, u to vrijeme, Mitin žeo glave »menjševistvujušćih idealista.«

Sredinom ljeta je naše logorsko rukovodstvo odredilo Đuru Mešterovića, Vladetu Popovića Pineckog i mene na rad u logorsku bolnicu. Ta bolnica, smještena pokraj istočne kapije logora, u specijalnim barakama, bila je, dabome, pod upravom francuskih vojnih ljekara, ali su se oni veoma malo interesovali za posao. Tako je naše logorsko rukovodstvo imalo mogućnosti da na važnije punktove u bolnici postavlja ljekare — interbrigadiste, a ovi su, opet, imali dosta odriješene ruke u odlučivanju koga treba primiti u bolnicu, ili evakuisati nekamo dalje. Mi, ljekari, uspijevali smo da iz logora izvlačimo u bolnicu radi bolje ishrane, njege i oporavka naše bolesne i iscrpljene drugove: Kostu Nada, Dragutina Đurđeva, Grgu Jankeza, Šimu Kraljeva i mnoge druge, redom. Između Jugoslovena u bolnici su još radili, kao bolničari, Simo Kranželić i Joso Jakopović (Stranić). Moj život u bolnici ne samo da nije bio u medicinskom pogledu mnogo interesantan (Đuro se borio sa ratnim osteomijelitima) nego je, budući da smo bili dosta izolovani od logorskog kolektiva, imao izvjesnog

utjecaja da donesem jednu nesmotrenu odluku koja će me dosta koštati, a o čemu će biti riječi još docnije.

Glavna preokupacija cijelog našeg kolektiva i svakog među nama ponaosob bila je usredsređena na pitanje povratka u zemlju. Putem brojnih pisama porodicama i prijateljima uspijevali smo da jugoslovensku javnost obavještavamo o prilikama u kojima živimo i o našoj vrućoj želji da izbačimo iz tih prilika vidimo jedino u povratku u domovinu, dabome na častan način. S napetošću smo pratili događaje u Evropi i u Jugoslaviji te smo u njima nalazili činioce koji su nam čas povećavali nade, a čas strepnje. Još marta mjeseca Hitler je okupirao Cehoslovačku i tako učinio kraj nezavisnosti jedne od najdemokratskijih zemalja u Evropi. U aprilu je Mussolini to isto učinio s Albanijom. Fašizam je, dakle, stigao na same granice Jugoslavije. Sa stanovišta odbrane nezavisnosti kao osnovnog nacionalnog interesa, ne bi bilo ništa prirodnije nego da jugoslovenska vlada požuri sa povratkom španskih dobrovoljaca, tih iskusnih ratnika i oprobanih boraca protiv fašizma. Na toj, reklo bi se, logičkoj osnovi bili su građeni zahtjevi jugoslovenske javnosti pred vladom, ali je vlada imala i svoju logiku: prijateljstvo sa fašističkim zemljama radi jačeg suprotstavljanja revolucionarno-demokratskom pokretu, pa makar i po cijenu gubitaka nezavisnosti zemlje. Sporazum između Cvetkovića i Mačeka, avgusta 1939., takođe je neko vrijeme podgrijavao naše nade u brzi povratak. Tih dana smo svi mi individualno, ne znam već koji put, ponovo podnijeli pismene molbe Ministarstvu unutrašnjih dela da nam se odobri povratak, i to bez ikakvih političkih uslova. Pokazalo se, međutim da nova vlada, zvana Cvetković—Maček, kao cjelina nije ni za dlaku izmijenila negativan stav prema dobrovoljcima koji su zauzimale i sve ranije vlade. Doduše, bilo je i u toj vladi pojedinih ministara (Srđan Budisavljević, Savica Kosanović i Branko Cubrilović) koji su podržavali zahtjeve za povratak, pa je, zahvaljujući i njihovom zalaganju, koncem ljeta 1939. g. ministar unutrašnjih dela donio pozitivno rješenje o povratku, objavljeno čak i u zagrebačkoj štampi, ali ga je beogradska vlada odmah anulirala. Bio je to potez u igri s nervima.

Sto se tiče akcije koja se u zemlji vodila, ja sam imao dosta dobar uvid u njenu širinu i snagu. Moja braća, Dušan, Branko i Svetozar potanko su me obavještavali o tome što su oni učinili, a preko toga sam mogao steći predstavu i o cjelini. Po mom ondašnjem sudu koji sam po povratku u Jugoslaviju još i učvrstio, u akciju se uložilo mnogo truda i entuzijazma, ali prvenstveno od strane svojte. Upućivane su molbe, peticije, oblijetala su se razna birokratska nadležstva, trčkaralo se tamo-amo, moljakkalo, bez jasnog plana šta da se radi. Na 3pštejugslovenskom nivou akcija nije bila povezana, jer nije imala, prije svega, jedno jedinstveno rukovodeće tijelo u kome bi bili zastupljeni kako ljudi od solitičkog ugleda, tako i ljudi profesionalno dorasli da se nose sa lukavom sirokracijom. Kad se samo sjetim kako su razni činovnički uspijevali da se na lak lačin otarase rodbine naših dobrovoljaca, dajući im kojekakva obavještenja i lputstva, uvijek u pogrešnom pravcu. Mislim da su onda postojali dobri uslovi :a djelovanje takvog tijela (odbora), jer je opšte raspoloženje javnosti u korist Spanaca« bilo veoma snažno, a, s druge strane, jugoslovenska vlada nije imala oliko snage da »špansko pitanje« niti ignoriše, a kamo li da ga »zabrani«.

Ni mi sami, kao kolektiv, kao pojedinci, nismo dovoljno činili da akcija u zemlji bude bolje usmjerena ka jednom realistički određenom cilju. U našim stavovima bilo je nejasnoće i neodlučnosti između maksimalističkog zahtjeva da se iz logora izide kolektivno i zahtjeva da mogu izići i pojedinci. I ja sam svojoj porodici slao svaki čas drukčije poruke: jedanput, »spasavajte me«, drugi put, »ne želim da se vratim bez ostalih, obustavite akciju«, treći put, »ispitajte mogućnost da me primi vojska kao aktivnog sanitetskog oficira«, a kad mi stigne povoljan odgovor, ja ćutim, jer se bojim da mi namještaju »klopku« itd. Pisma između mene i brata Dušana, kad ih danas prečitavam, pokazuju koliko je našima u Jugoslaviji trebalo da ulože strpljenja već u samom sporazumijevanju s nama.

Nešto bolje organizovana bila je akcija upućivanja paketa iz Zagreba, Beograda, Karlovca i iz još par mjesta, mada je i ona pala na leđa jednog malenog broja ljudi.

Sredinom ljeta na kapiji logora Gurs obreo se moj Dušan. Pozvali su me. Vijest je bila nevjerovatna, skoro kao i ona, u zimu 1918. godine, koju je Miloš Maslek donio o Dušanovom povratku iz rata, među žive. Otrčao sam bez daha. Logor je imao specijalnu baraku i nešto prostora oko nje, namijenjeno za posjete. Bilo je tu već mnogo svijeta koji se dozivao, prepoznavao, grlio. Izdaleka sam ga ugledao, visoka, radosna i nasmijana. Oko njega su bili već okupljeni naši drugovi. Svi su htjeli da ga vide, dodirnu, čuju, jer, poslije posjete jedne omladinske delegacije, Dušan je oličavao prvi fizički dodir sa domovinom. Svi su htjeli da ga zadrže za sebe i ja sam jedva došao na red. Dušan je nekoliko dana kasnije o svojim utiscima sa te posjete ostavio i pismeni trag, ali već tada mi je povjerio svoje osjećanje: da pripada cijelom logoru, da je žalostan što ne može cijeli logor povesti u slobodu.

Kad se posjeta završila, Dušanu pade na pamet da me izvuče iz logora do grada Pau-a makar i na najkraće odsustvo. Samo on je mogao da bude toliki optimista, jer koliko je meni bilo poznato, logorska vlast nije nikoga puštala na »otsustvo«. Taman posla! Sad su se tu našli Košta Nađ, naš komandant Gay iz Argentine, koji, zajedno sa Dušanom, navališe na jednog francuskog kapetana, te ovaj pristade da nas pusti iz logora do Pau-a, puna dva dana. Začas bude otkucan i potpisan »salvokondukto« te se ja iste večeri obretem u jednom pansionu u Pau. Nevjerovatno. Tu je već bila i Daća Jovančević, jedna simpatična, ljupka i živahna studentkinja, i čini mi se, bes krajno odana našoj stvari. I Đuro Mešterović bude pušten u Pau na nagradno odsustvo, jer je svojom hirurškom vještinom spasao iščašenu ruku nekom francuskom oficiru.

Imali smo vremena da se ispriopovijedamo. Dušan me upoznao sa zamahom, ali i sa slabostima akcije u Jugoslaviji. Slabosti su pretežno organizacione naravi, ali ima i nemara."Začuđuje ga nemar i ladoleštvo nekih povratnika. Naprosto nestali, ne daju se ni vidjeti a kamo li pokrenuti. Tumačio sam mu da su to drugovi koji sigurno rade još nešto krupnije, ali u ilegalnom aparatu, te se ne smiju odveć eksponirati u akciji za povratak iz logora.

Za ta dva dana odmaranja u Pau razmišljao sam da li da iskoristim ovu jedinstvenu priliku, pa da skupa s Dušanom nestanem u Francuskoj, ali sam takve misli odmah i otiskivao od sebe: »Ne, ne mogu to, ne mogu naspram Koste, Gaya i samog Dušana, jer su svi oni dali francuskom kapetanu tvrdi riječ

da ću se, po isteku odsustva, vratiti u logor«. Poznavajući Dušanove pojmove o časti i zadatoj riječi, nisam smio ni da mu spomenem svoje namjere. Dušan je otputovao u Jugoslaviju, a ja i Đuro smo se vratili u logor.

II

Avgust mjesec 1939. godine postao je, kako bi se reklo savremenim novinarskim žargonom, veoma vruć u cijeloj Evropi, pa tako i u našem logoru. Oblaci nad Evropom kovitali su se, doduše, već nekoliko godina, otkako je fašizam krenuo u pohod. Pa ipak, jedan događaj je tresnuo snažno kao grom, iznenadno kao iz vedra neba. Dvadeset trećeg avgusta su Sovjetski Savez i Hitlerova Njemačka sklopili sporazum o nenapadanju. Prijedlog za takav sporazum podnio je — Hitler.

Iznijeću naša početna, sasvim spontana reagovanja na taj sporazum. Likovali smo!

Pošli smo od ubjeđenja da su Francuska i Velika Britanija učinile sve da ne dođe do sporazuma između njih i Sovjetskog Saveza kojim bi se mogla obuzdati fašistička agresivnost, a da je Sovjetski Savez učinio sve, do krajnjih granica strpljivosti, da do takvog sporazuma dođe. Reakcionarne sile zapadnih zemalja nisu imale interesa da obuzdavaju fašizam, već obratno, njegovale su ga, mazile i podsticale kako bi nasrnuo na Sovjetski Savez, uvjere da će one samo biti pošteđene. Sada je Staljin obezbijedio mir Sovjetskom Savezu, a fašističku mašinu okrenuo protiv onih koji su protiv Sovjetskog Saveza kovali zavjeru. Sporazum je, smatrali smo, bio pravi odgovor Sovjeta na munehenski pakt.

Mi, internirci, imali smo još i naših, logorskih računa sa reakcijom: kinjila nas je na sve načine, pa, pošto su sad Staljinovom mudrošću pritjerani uza zid, da ih vidimo šta će i kako će. Neka, neka! Uostalom, sva naša razmišljanja o svjetskoj politici u ono doba kretala su se po formuli: sve što dolazi od Sovjetskog Saveza, sve što je u interesu prve socijalističke države sve je to tim samim progresivno i korisno po svjetsku revoluciju, pa tako i po nas.

Cjelokupna francuska građanska štampa je vrisnula: »Izdaja demokratije, komplot nacizma i boljševizma.« Otpočela je antikomunistička hajka. Komunistička partija Francuske, kao i druge kompartije u Evropi, našla se u nezavidnom položaju. Do tada je KPF čitavi svoj program zasnivala na tezi da je ona, KPF, najdosljedniji borac protiv nacizma i branilac nacionalnih interesa Francuske pred najezdom fašizma. Sada, ta ista partija, kao lojalan pripadnik Kominterne i kao vjeran poklonik Staljina, kakvi smo svi bili, treba da opravdava Pakt koji je, objektivno, uperen protiv nezavisnosti Francuske. Isto tako, sva antifašistička borba koju je KPF vodila unutar Francuske izgubila je sad agitacionu podlogu, jer je reakcija dobila u ruke moćan argument: »Kakvi ste vi antifašisti kad paktirate sa najcrnjom fašističkom zemljom?« Škripac u koji su zapale kompartije zapadnih zemalja i pometnja koja je nastala u cjelokupnoj strategiji i taktici njihovoj bili su uvećani još i time što nisu bile blagovremeno pripremljene na ovakav zaokret, jer je Staljin, kako se to tek potonjih godina saznalo, pregovarao s Hitlerom iza leđa Kominterne, stavivši nju i sve njene

sekcije pred svršen čin. Dabome, o tako grubom nasilju protiv proleterske solidarnosti, o tako sebičnom pretpostavljanju interesa sovjetske države interesima cjelokupnog međunarodnog radničkog pokreta, nismo mi onda mogli ni sanjati.

Cijela ta situacija poslije sovjetsko—njemačkog sporazuma odmah se odrazila i na prilike u logorima. Ukinuli su nam slobodu velikih kulturnih priredaba (fiesta). Prijetili su i drugim represalijama. Žandari su nas izazivali tvrđenjem kako su oni sad pravi borci protiv fašizma, a ne mi! Ironija se sručila na nas poput pljuska. Uprkos svemu ostali smo dosljedni našem uvjerenju da je pakt između fašističke Njemačke i Sovjetskog Saveza u širim i dugoročnijim stratejskim mjerilima ispravan i koristan. Nije mi poznato, da li je među nama bilo tzv. kolebanja u ocjeni nastale situacije, vjerojatno je bilo i drugačijih mišljenja, ali »u četiri oka«.

Jedva je protekla jedna nedjelja dana, a Hitler je — osjećajući se siguran u sebe od strane Sovjetskog Saveza i znajući da su zapadne sile vojnički nespremlne da intervenišu — napao Poljsku. Za svega mjesec dana slomio je i posljednji otpor hrabrih poljskih vojnika. Nismo bili ni malo zbunjeni kad je i Crvena armija, sa svoje četiri armije, zaposjela istočne pokrajine Poljske, baš u vrijeme kada su narod i vojska u Varšavi pružali herojski, ali beznadan otpor njemačkim fašistima. Izginulo je preko 50.000 ljudi. I to smo »shvatili«. Jer, zaboga, korisno je srušiti reakcionarnu Poljsku, bolje je da istočne provincije budu u sastavu Sovjetskog Saveza nego Poljske, odnosno Njemačke, dobro je što se granica Sovjetskog Saveza pomakla za koju stotinu kilometara na zapad. Bezbjednost i moć Sovjeta iznad svega! Ko je onda znao da je Staljin, prilikom pregovora o razgraničenju između Njemačke i SSSR-a, zaokruživši olovkom po karti, velikodušno poklonio Ribbentropu jedno lovište na bivšoj — poljskoj zemlji?

Čim su Francuska i Vel. Britanija objavile rat Njemačkoj, naš položaj u logoru naglo se pogoršao: ukinuli su posjete, zaveli cenzuru pošte i štampe, smanjili količinu hrane, pustili razne otpadnike i svoje špijune da slobodno djeluju po logoru. Međutim, sve te mjere nisu nam zadavale mnogo brige. Bile su još jako daleko od nepodnošljivosti. Politička situacija bila je veoma teška, protivrječna i, sve dok smo se kretali u sferama teorije, veoma zamršena. Trebalo je veoma brzo procijeniti kakva je suština tog rata koji je upravo otpočeo, kakav stav treba prema njemu da zauzmemo mi, interbrigadisti, kako ćemo se postaviti prema odbrani Francuske (koja nas tlači) u njenom ratu sa Njemačkom, sa kojom je Sovjetski Savez, naš veliki prijatelj i zaštitnik, uspostavio prijateljstvo. Isprva je izgledalo da svaka ocjena o ratu i svaka odluka o našem ponašanju prema njemu ima beskrajn red faktora »za« i »protiv«.

Prva teza: rat je imperijalistički, nastavak dugotrajnog sukoba interesa između »versajskih« sila i revanšističke Njemačke. Prvi stav prema njemu: nema šta da tražimo u tom ratu, nećemo da krvarimo za račun bilo koga od dva imperijalistička tabora, tim prije što je i Sovjetski Savez izvan toga sukoba. Drugi stav: iako je rat imperijalistički, treba da učestvujemo u njemu na strani Francuske, ali ne radi pobjede francuske imperijalističke buržoazije, nego radi pobjede revolucionarno-demokratskih snaga do koje bi moglo doći u toku samog odbrambenog rata, u procesu narastanja unutrašnjih protivrječnosti u

Francuskoj. Ovakav stav je imao oslonca, s jedne strane u činjenici da su u francusku armiju bile mobilisane radne mase, pa nam je, smatralo se, pravo mjesto tamo gdje su i one; s druge strane, u lenjinističkoj formuli o »pretvaranju imperijalističkog rata u građanski.«

Druga teza: rat je, gledajući sa stanovišta nacionalnih interesa Francuske, pravedan. Nije više u pitanju »čist« imperijalistički sukob tipa 1914., nego agresija fašizma koji je, po ocjeni VII kongresa Kominterne, najreakcionarniji i najimperijalističkiji oblik buržoaske diktature, agresija na zemlju u kojoj ipak vladaju ostaci nekih demokratskih sloboda. Prvi stav: treba da se angažujemo u ratnim naporima Francuske protiv fašističke Njemačke. Treba da se prijavimo kao dobrovoljci u jedinice francuske vojske. U tom smislu je do nas stigla i jedna direktiva KPF. Pitanje: ako je to tako i ako još vrijedi ocjena fašizma data na VII Kongresu Kominterne, zašto se onda ne angažuje i Sovjetski Savez? Zašto je sklopio ugovor o nenapadanju sa fašističkom Njemačkom »najopasnijim neprijateljem radničke klase i slobode naroda«? Drugi stav: iako je rat pravedan, ipak, njegov antifašistički karakter još nije sasvim »čist« jer u unutrašnjoj politici Francuske preovlađuje i jača reakcionarni kurs pa, prema tome, treba da se suzdržimo od učešća u takvom ratu, sve dok se odnos snaga na unutarnjem frontu ne promijeni u korist demokratije. Itd.

Metož protivurječnih ocjena i stavova potrajao bi još dugo da nas logorska praksa nije izvela na pravi put. Odmah po izbijanju rata s Njemačkom logorski žandari istupili su s ponudom, ili izazovom: »Sad je došao čas da se vi, španski dobrovoljci, pokažete ko ste i kakvi ste; kažete da ste se borili u Španiji protiv Hitlera i Mussolinija, za demokratiju; sada su oni udarili na Francusku, sad treba da se angažujete s nama protiv njih.« Dabome, oni su zaboravili da kažu još i to da su oni, reakcija Francuske, pomogli Hitlera i Mussolinija dok smo se mi borili u Španiji, propustili su da se prisjete naših upozorenja iz Španije: »Ako nastavite tako, i vi ćete doći na red!«

Pozivom da branimo »Francusku«, da se »dobrovoljno« prijavimo u legiju stranaca i u kojekakve druge sumnjive vojne i »radne« jedinice, francuska reakcija je ispoljavala više svoju glupavost nego lukavost: sebična, uobražena, navikla da joj svi samo služe, ona nije bila sposobna da shvati, da ima posla sa ratnicima Slobode, a ne sa profesionalnom soldačijom, ona nije ni pomišljala da svoje postupke prema nama prilagodi novoj situaciji, pa da nas, taktikom popuštanja i nekakvog, makar i glumljenog saborstva i savezništva pokuša pridobiti i zaskočiti. Naprotiv. Uporedo s frazama o demokratiji nastupila je i s bezočnim pritiskom, ukidajući slobode u logoru, pletući oko nas sve nove redove bodljikave žice, postavljajući još gušće straže i mitraljeska gnijezda. Naši drugovi, mnogi Španci i interbrigadisti su još čamili u strašnoj tvrđavi Collioure. Kao kruna svega, preveli su nas sa statusa izbjeglica na status ratnih zarobljenika! Pravni apsurd, ali logičan sa stanovišta interesa reakcije. Takvim postupkom prema nama i svim onim što je radila širom Francuske (hajka na komuniste u isto vrijeme kada je KPF dala direktivu svome članstvu da se odaziva mobilizacij!) sama reakcija nas je izvela na pravi put: odbijamo bilo kakvo angažovanje pod takvom vlašću. A umalo da nas nisu zaskočili! Na prvi njihov poziv da branimo Francusku, mi smo odgovorili — spremnošću! Doduše pod uslovom da se

borimo u svojim brigadama, sa svojim komandantima. S malo više pameti mogli su da prihvate takvu izjavu, pa da nas pošalju u ratnu kasapnicu, kao topovsku hranu. Time bi bilo zauvijek »riješeno« pitanje španskih refugijadosa. Međutim, srećom po nas, oni su insistirali na stranačkoj legiji, na radnim kompanijama i sličnim formacijama u koje se svrstavao razni probisvijet. Od tada, pa do kraja, ostaćemo čvrsto na toj poziciji, uprkos nastojanjima logorske vlasti da nas slomi.

Koncem mjeseca septembra 1939. godine ja sam pobjegao iz logora Gurs.

Pobjegao sam jedne noći ne zatraživši odobrenje Partije, ne obavijestivši nijednog od svojih prisnih drugova.

Kako se to dogodilo?

Za svo vrijeme našeg logorovanja dešavalo se da su pojedinci iz naše nacionalne grupe, a još više iz drugih nacija, uspijevali da se izvuku iz logora »ispod žice«, na svoju ruku. Niko među nama, intimno, nije osuđivao takav način izbjavljenja. Međutim, naše »javno mnijenje« tj. linija Partije, nije odobravalala individualna bjekstva ako su izvedena bez znanja naše logorske organizacije, ali ih nije ni oštro osuđivala. Jednog dana u logorskoj bolnici moj drug Đura Mešterović povjeri mi svoju namjeru da iz logora pobjegne. U plan bjekstva bio je uključen i doktor Grujo Petrović. Zamišljeno je da se iz logora izvučemo kanalom ispod žice i dočepavši se slobodnog prostora, da stignemo do obližnjeg mesta Olorona. Tu smo imali da pronađemo neku Grujinu »vezu« preko koje bismo otputovali za Bordeaux i dalje, u Pariz. Ne ulazeći u detalje same tehnike bjekstva, ja nisam pristao na Grujov i Đurin prijedlog, osim ako bismo zatražili saglasnost partijske organizacije. Na ovo, pak, nisu pristali oni, smatrajući da će partijska organizacija odreći saglasnost ako bude pitana, ali da nas neće ni osuditi, ako bijeg uspije makar i mimo njenog znanja i odobrenja. Na tome smo i ostali. Međutim, moja mašta, probuđena idejom bjekstva, nije više mogla da se zaustavi. Nekoliko dana sam premišljao šta bi i kako bi, sekundirao dvobojima između razloga »za« i razloga »protiv«.

Neodoljivo sam želio, kao uostalom i svi, da se vratim u zemlju, među svoje, u slobodu kakva je da je. Cijenio sam da su izbijanjem rata u Evropi izgledi za naš kolektivni izlazak iz logora i odlazak u Jugoslaviju svedeni na nulu. Individualni izlasci legalnim putem su tako malobrojni da ni oni ne mogu predstavljati rješenje. Znači, dokle god rat traje, ako se i ne desi ništa gore po nas, ostaćemo zatočeni. Čemu to »herojstvo«? S druge strane, ako bi se stiglo u Jugoslaviju bilo kojim putem, na bilo koji način, izuzev potpisivanjem pokajnice, svaki od nas bi predstavljao veliku dobit za naš pokret u zemlji i novu snagu u akciji za oslobođenje dobrovoljaca koji su još u logoru. Šta više, ako bi nas u Jugoslaviji strpali i u tamnice, opet je to daleko korisnije za pokret nego čamiti u gursovskim žicama. U tome uvjerenju sam bio već od ranije čvrst i ono je bilo teg koji je presudno prevagnuo u mom razmišljanju »bili, ili ne bi«.

Ali, ni razloge našeg logorskog rukovodstva nisam mogao olako prenebregnuti. Rukovodstvo je smatralo s dosta prava da se individualnim bjekstvima osipa brojnost i topi snaga kolektiva, nagriza moral, toliko potreban za kolektivni otpor ofanzivi logorskih vlasti. Što se mog ličnog slučaja tiče, znao sam koliko sam, kao ljekar, potreban kolektivu i da će moj samovoljni odlazak odjeknuti vrlo nepovoljno među logorašima.

Mislim da se našem logorskom rukovodstvu mora pripisati u grijeh što nikada, ni u najpovoljnijim za to prilikama, nije obavilo demokratsku diskusiju o problemu izbjavljanja iz logora. Ne treba sumnjati da bi se na taj način ne samo čulo korisnih prijedloga nego bi se olakšao i psihološki pritisak jedne tabu-teme. Nesreća je bila u tome što se i svaki pokušaj raspravljanja o našoj sudbini u logoru smjesta svrstavalo u pretinac pod šifrom »kolebanje«, »demoralizacija«, »nevjerica« u snagu radničkog pokreta Francuske itd. U stvari, baš takve osude se mogu lako ocijeniti kao nevjerica našeg foruma u svijest i pamet stotina dobrovoljaca koji su, u svoje vrijeme, imali toliko pameti da se probiju kroz sve barijere do Spanije i toliko svijesti da tamo stave svoje živote na kocku.

Nagovijestio sam već da je i moj život u logorskoj bolnici utjecao na me da donesem jednu »nesmotrenu odluku«. Odvojen od kolektiva, vjerovatno sam počeo gubiti dodir sa njegovim pulsom. Posve je sigurno da bih se, da sam bio u sredini logora, posavjetovao s nekim od bliskih prijatelja, sa Svetom Popovićem ili Božom Dakićem, svakako.

Odlučio sam da bježim.

Nesto prije ponoći provukli smo se, ispod nekoliko pojaseva bodljikave žice, šancem koji služi za drenažu, te smo se, bez muke, našli na otvorenom polju izvan logora. Tek tu nas je oslušnuo stražar, vojnik, i opalio jedan metak u mrak nasumice. Krenuli smo prema istoku, u pravcu gradića Olorona. Ta noć, krajem septembra 1939. godine, neće mi dati da se oslobodim košmarne predstave o francuskom »petit propriétaire«, sitnoposjedniku. Znao sam već da on spada u socijalni sloj s kojim mora da računa svaki režim u Francuskoj, ali one noći mi je postala jasna i ekonomska osnova samog tog sloja: male parcele zemljišta, omeđene živom ogradom, plotovima i bodljikavom žicom (opet bodljikava žica). Kako smo morali da izbjegnemo kretanje drumom, nije nam bilo druge nego da se provlačimo kroz te beskrajne ograde. Na svakih 100 metara prepreka. Strašno smo se umorili, naročito debeljuškasti Grujo. Osim »petit propriétairea« protiv nas se urotilo i vrijeme: spustila se gusta kiša. Do Olorona bismo cestom imali svega 15 kilometara, a ovim bogazima i po ovakvom vremenu kilometraža se udvostručila. Uneke natumaramo na nekakvu betonsku stražarnicu te se u njoj jedva skutrimo, čučeci, i tu sačekamo prvi osvit. Na brežuljku smo, te osmotrimo da do Olorona nema još mnogo. Pred samim gradićem naiđemo na rječicu, uklještenu u klisurici. Tu ćemo se oprati i obrijati. Ja nisam ponio brijači aparat i Grujo me dobro isječe tupim žiletom. Najteže je bilo sa odijelom, kaljavim do koljena i natopljenim kišom. Operemo pantalone od blata, ali, kako nismo imali ni vremena ni sunca za sušenje, naša odjeća je izgledala bijedno: kao da nas je kakva sjeničarska krava sažvakala i protisla kroz crijeva.

U takvom stanju uniđemo u Oloron, ljepuškast i čist gradić, te se sklonimo u prvu kafanu. Grujo će odmah poći potražiti »vezu«. Primijetismo da je i kafedžija izišao na ulicu. Gotovo je. Zamalo evo ga sa žandarom. Govorilo se da je tih dana dobrom francuskom građaninu za svakog prijavljenog bjegunca, ili »sumnjivo lice« uopšte, sljedovalo 150 franaka. Nismo mi ni bili baš toliko bezvrijedni.

Otpreme nas u sresko mjesto Pau, u zatvor. Mada smo priznali ko smo i odakle smo, te su nas po tome mogli odmah vratiti u logor, ipak smo morali

proći kroz sud, jer, po zakonu, svaki stranac koji se na francuskoj teritoriji zatekne bez urednih papira, mora biti — suđen! Lakrdija je bila režirana po svim pravilima pravosuđa: sudsko vijeće, tužilac, advokat, generalije, optužnica, odbrana i presuda. Pa ipak, u cijelom tom besmislenom sudskom procesu ukazalo se i jedno zrnce smisla i tračak svjetlosti, kao branioca odredili su nam Ravmonda Rittera. Gospodin Ritter je bio ugledna ličnost u Pauu, predsjednik advokatske komore, čovjek četrdesetih godina. Saslušao nas je veoma prijazno i s puno razumijevanja za naš položaj. Ritter je sebi postavio zadatak ne samo da nas »brani« nego i da pronade bilo kakvo pravno uporište kako bi nas izbavio iz logora i vratio u Jugoslaviju! Dabome, ta kombinacija na samom suđenju nije uspjela. Ali, ni po našem izlasku iz zatvora advokat Ritter neće prestati da se bavi našim problemom. Đuri Mešteroviću je uspio da izdejstvuje sve što je bilo potrebno za povratak u Jugoslaviju i samo zahvaljujući sticaju drugih okolnosti Đuri nije pošlo za rukom da se domogne zemlje. Za sve te usluge taj plemeniti čovjek nije htjeo da primi ni pare honorara.

U pripremanju za suđenje, koje sam shvatio vrlo ozbiljno, i preozbiljno, ja sam sklepaio nekakvu odbrambenu govorčinu na francuskom: kako smo mi, Srbi i Francuzi, stari ratni saveznici, te kako smo se u Španiji borili protiv neprijatelja koji nam je sada postao zajednički, te kako bi velika francuska demokratija morala imati interesa da nas sada pusti na slobodu i tako dalje i tome slične naivštine. Srećom, sudska mašinerija nije predviđjela da sasluša govore optuženih te sam tako bio spašen od podsmijeha.

Osuđeni smo na mjesec dana zatvora. Dani su proricali sporo, bez osobitosti. Zatvor čist i uredan. Bilo nas je oko 50 u povelikoj dnevnoj sobi. Francuski kriminalci većinom. Jedan mi se nadovezao da ga podučim kako će simulirati bilo kakvu vrst ludila, jer je u jednoj pljački ubio čovjeka, pa da mu smanje kaznu. Čitao sam Hugoove »Jadnike« na francuskom.

A sad da otkrijem kako je bjekstvo iz Gursa bilo kobno za mene. Tih dana me dijelio do slobode smo jedan korak, ali sam ja taj korak učinio u pogrešnom pravcu. Naime, baš uoči našeg bjekstva ispod žice upućen je iz Beograda našem poslanstvu u Pariz telegram u kome se javlja da mi je odobren povratak u zemlju! Dušan o tome piše mojoj majci 27. oktobra 1939. g.:

Za Gojka je dozvola otišla odavde telegrafski (platismo 170 din. telegram) 30. IX obaviješten sam telefonom iz Pariza da je povodom telegrafske dozvole Poslanstvo Gojka tražilo od francuskih vlasti takođe telegrafski. A Gojko bi, da nije učinio jednu veliku nesmotrenost, već bio ovdje, kod nas, kod kuće.

Ali, on je, izgleda, baš istog dana kad je odavde otišao telegram, dakle 30. IX, ne znajući da će se njegova molba »ekspres« riješiti, pobjegao iz logora sa još dva doktora, u nadi da će stići do Pariza, dobiti dokumente od Poslanstva i doći kući. Naivnost koja ih je mogla koštati glave, sad u ratno vrijeme, kad njih tretiraju kao ratne zarobljenike!! ... Dakle, kao što vidite, on je nesretnim slučajem stvar do zla boga komplikovao, ali situacija ipak nije očajna — proći će i ta kazna i onda će na potpunu slobodu.

Ne! Moj čestiti brat Dušan, kome sam svojim bijegom zadao mnogo više jada nego samom sebi, prevario se. Proći će još dugih sedam mjeseci dok papiri iz Poslanstva u Parizu nisu stigli u logor, takoreći na dohvat moje ruke. Opet ću

biti na samom pragu slobode. Ali, opet će jedna moja nesmotrenost, začeta u zatvoru u Pau, imati za posljedicu da me policija sa tog praga vrati ponovo u bodljikavu žicu. Kad čovjeka prati nesreća, dovoljna joj je i jedna sitnica pa da likuje. Ali o tome kasnije.

Mada smo znali da nas povratkom u Gurs, čeka partijska kazna, ipak smo jedva čekali da se vratimo među drugove, u izvojevanu slobodu logora, u slobodu koja se »dijalektički« preobrazila iz ropstva. »Raja« nas je isprva dočekala veselo i podrugljivo, kao što je to uvijek bivalo sa sličnim, nesrećnim bjeguncima. Isto veče pozva me Gošnjak u »šetnju«: »Komitet te isključio iz Partije na rok od 6 mjeseci, jer si napustio klasne pozicije.« Baš tako je rekao: »Napustio si klasne pozicije.« Nikakvo saslušavanje nije obavljeno. U neku ruku — i bolje.

Po tome je počeo bojkot. Naša vrst epitimije. Niko da progovori riječ. Glave u stranu. Zazirati od grešnika, ostaviti ga da se prži sam u sebi — takvo ponašanje je spadalo među vrline onog vremena. Bilo je i takvih kojima se bojkot učinio smiješnim i nepotrebnim. Sveta Popović, na primjer. Poslije nedjelju dvije dana priđe mi Peko Dapčević, valjda po zadatku komiteta, da me pita kako mi je, da mi savjetuje mirnoću i strpljenje. Peko se tad izrazio: »Pogriješio si objektivno, ali ne i subjektivno.« Svrstao sam se ponovo u svakodnevnu kolotečinu logora: časovi, predavanja. Prisutna mi je bila deviza Vlajka Begovića: »Kad god si u nevolji, treba se samo držati uz ljude.« Bojkot je labavio. Počelo se živjeti po starom.

Dobio sam zadatak da pripremim predavanje o Sporazumu i o političkom kursu vlade Cvetković—Maček. Sjećam se svojih teza: 1) Sporazum Cvetković—Maček je nagodba hrvatske i srpske buržoazije pred opasnošću širokog demokratskog pokreta i hrvatskog nacionalno-seljačkog pokreta posebno. 2) Ustupci koje je Maček dobio, tobože u korist hrvatskog naroda (banovina Hrvatska i dr) nisu ni blizu riješili hrvatsko nacionalno pitanje. Njima se okoristila samo hrvatska buržoazija. 3) Reakcionarni kurs svih prošlih vlada je nova vlada još više pooštrila nizom svojih mjera, što će dovesti do otrežnjavanja velikog dijela masa, naročito u Hrvatskoj, koje su polagale velike iluzije u vladu Sporazuma.

Moj referat je pobudio velik interes. Maks Baće je bio jako začuđen mojom »pameću«! Bilo je diskusije, jer su pojedini branitelji Sporazuma smatrali da je moj negativan stav prema vladi Cvetković—Maček prekategončan.

Uskoro mi bude saopšteno da je Komitet odlučio da me vrati u Partiju prije isteka kazne. Bio sam stigao, čini mi se, do polovine roka.

Ušli smo duboko u jesen 1939. godine. Sve početne nevolje logorskog života sad su se udvostručile: blato, hladnoća i mrak. Logor je imao električnu struju, ali samo za osvjetljenje prostora između »ilota« i između baraka. Neki su potajno doveli struju sa stubova u baraku tj. ispod čebeta, ali je to bilo rizično pred gardmobilcima. Drugi su pravili male vjetrenjače na krovu, koje su pokretale dinamo. Svi smo, pak, bili primorani da više glave prorežemo stijenu barake u vidu pokretnog kapka, te smo tako mogli da čitamo barem preko dana. Noću smo se služili stearinskim svijećama kojih se moglo kupiti u kantini. Veći dio dana smo provodili pod pokrivačem. Tako je život tekao i mi smo se privikli

na njega. Svako prije podne bi se čitale naglas francuske novine, a naveče beletristika. Laza Udovički je prevodio s ruskog i čitao nam naglas, »Kako se kalio čelik«. Trajalo je to veliki broj noći.

Novine su bile prepune rata. Ali »čudnog« rata. Vječita prepucavanja patrola između Maginotove i Siegfriedove linije. Na frontu se zapravo ne događa ništa. Kao da su dvije zaraćene strane u tajnom savezu protiv nekog trećeg. Taj »treći« su slobode u Francuskoj i Komunistička partija Francuske. KPF je stavljena van zakona. Hapšenja, sudski procesi. Drole de guerre (Čudan i smiješan rat).

Ipak, jedan rat je pobudio našu veliku pažnju. Daleko na sjeveru, velika zemlja Sovjeta je otpočela rat protiv mal'ešne Finske. Bili smo iznenađeni, ali ne i zapanjeni. Jer, sve što Rusi rade, sve je dobro i razumno. Molotov je obrazložio taj rat, koji je otpočeo bez objave, kao »mjeru obezbjeđenja protiv neprijateljskog držanja Finske«. U redu i to. Treba preduhitriti reakcionarnu Finsku da ne postane placdarm za opšti napad imperijalizma protiv Sovjetskog Saveza.^{3a} Ali, nešto nam je ipak smetalo, izazivalo gorak ukus.

Zašto se nije politikom, umjesto oružjem, uspjelo Finsku privoljeti da prijateljuje sa Sovjetskim Savezom? Kakva je to socijalistička politika koja baš u tome ne uspijeva? A sada, ako je već moralo da progovori oružje, zašto je golemu Crvenu armiju zastala, zapela na mjestu odakle je pošla? Zašto, ako pred sobom ima malenu finsku vojsku kakvu može da da jedan mali narod od svega 4 milijona žitelja? Imperijalistička pomoć, Mannerheimova utvrđena linija? Uznemiravaju nas vijesti francuskih novina, iako smo ih primali s rezervom, da Finci opkoljavaju, komadaju i tuku čitave sovjetske divizije. Borbe kod Suosalmija. Rusi prodiru duboko u finsku teritoriju, ali sve po drumovima, a Finci ih napadaju lakim skijaškim odredima s bokova i iz bespuća. Nekoliko divizija razbijeno. Zar je to moguće? Mi smo pozdravljali diplomatsku »duhovitost« Molotova. Naime, kad su u Društvu naroda optužili SSSR za agresiju protiv Finske, Molotov je, ne trepnuvši, izjavio da SSSR uopšte nije u ratu s Finskom, jer Finska ima narodnu vladu Ota Kuusinenä s kojom SSSR održava najbolje odnose! Reče Vjačeslav Mihajlović i ostade živ, a mi smo se onda iskreno divili njegovoj dijalektičko-sofističkoj mudrosti.

Rat s Finskom je započeo 30. novembra 1939. i trajao do 12. marta 1940. godine. Puna tri i po mjeseca! Tek u februaru 1940. je Crvenoj armiji pošlo za rukom da probije Mannerheimovu liniju, da prisili Finsku da kapitulaciju i na tražene teritorijalne ustupke.

Proljeće 1940. godine donijelo je novo pogoršanje odnosa između logorske vlasti i nas.

Pošto su propale sve smicalice oko »angažovanja« interbrigadista u francuske oružane snage, radi odbrane »demokratije«, sada se prešlo na direktan fizički pritisak i to ne više radi mobilizacije u razne vojne jedinice, nego radi »dobrovoljnog« prijavljivanja u tzv. radne kompanije. Trebalo je poći nekamo na liniju Maginot, te u uslovima najsurovijeg logorskog života graditi utvrđenja,

^{3a} Zar nas slučaj Finska — Afganistan (1980) ne podsjeća kako je istorija zaptavo očajno dosadna u svom stereotipnom ponavljanju?

čistiti minska polja i tako ubrzati fizičku likvidaciju samih sebe. Razumije se, poznavajući već dovoljno bezočnost francuske vlasti i oslanjajući se na našu unutarnju snagu, mi smo energično odbacili ideju tih »radnih kompanija«. Videći da će joj i taj plan propasti, logorska vlast je prešla na primjenu brutaine sile. Primijenila ju je najprije nad Jugoslovenima. Vive l'amtiee franco — yougoslave!

III

Drugi dan aprila 1940. godine osvanuo je tmuran i turoban kao što su, uostalom, bili i drugi dani u vječito raskaljenom i hladnom logoru Gurs. Vjetar je s pirinejskih visova valjao goleme mase oblaka koji su pritiskivali zemlju, natopljenu kišama. Iako smo već danima živjeli u napetosti i neizvjesnosti, spremni na svako zlo od strane logorske policije, ipak je pojava cijelog jednog odreda gardmobilaca ispred naših baraka ovog prijedpodneva bila toliko neobična da smo odmah shvatili da nam predstoji ozbiljan okršaj s njima. Naime, u »normalno« vrijeme žandari se nisu bavili unutar samih ilota. Njihov životni prostor su bile barake izvan logora, oko francuske komande, kao i glavni drum koji prolazi sredinom cijelog logora. Pogotovo nisu nikad zalazili u barake zatočenika. Sad, evo ih u velikom broju, sve se crni od njihovih uniformi i ovaj put nisu, kao obično, pod suknenim kapama, nego pod šljemovima. I karabini više o ramenu. Upali su među redove naših, jugoslovenskih baraka. Samo među las. To nam ne bijaše toliko neobično, jer smo već znali da smo im svojim edinstvom i otporom već odavno stali na žulj.

Naređeno nam je da stanemo u stroj ispred baraka. Neko od njihovih starijšina nam je uputio »posljednji poziv« da se prijavimo u radne kompanije. Potom je otpočela prozivka sa pitanjem: »Hoćete li, ili ne?« Jedan za drugim su je čuli glasni i prkosni odgovori: »Ne, ne, ne!« Zamalo više se nije mogla ni čuti prozivka, zaglušene od jednoglasnog »Ne«. Među gardmobilcima nastade zabuna. Naredili su nam da uđemo u barake. Po mom današnjem sjećanju mi smo to i učinili.

U isto vrijeme se širom cijelog logora razlijevala demonstracija čije pojedinosti, nas nekolicina koji smo bili utjerani u barake, nismo mogli pratiti. Bilo nam je ipak jasno da je to demonstracija solidarnosti s Jugoslovenima i demonstracija revolta protiv nasilja. Čulo se pjevanje Marseljeze i Internationale. Pošto su naše barake bile blokirane jakim kordonom žandara, s puškama na »gotovs«, nismo mogli da saznamo šta se to vani zapravo dešava i šta će žandari da naprave s nama koji smo zatvoreni. Prolazili su trenuci napetog iščekivanja. U neko doba gardmobilci upadoše u moju baraku s urlicima: »Allez, allez!« izgoneći las iz barake. Nismo se ni pomakli s naših mjesta.

Njihov bijes je rastao i, kad su vidjeli da galamom ne mogu ništa postići, nristupiše fizičkom obračunu. Htjeli su da jednog po jednog izguraju iz barake, a "ni, shvatajući da je došao odsudni čas, da je policija riješila da nas nasilno sprovede u radne kompanije, pružili smo otpor i to tako što smo se hvatali za svaki pričvršćeni predmet, za krevet, za vrata i grčevito se držali za njega. NSastalo je rvanje. Na jednoga od nas bacali su se po tri gardmobilca, dvojica su

potezali za noge, a treći je udarao pendrekom po prstima. Napokon, prsti su morali da popuste. Od tog trenutka postaješ nemoćan. Naime, ako te dva protivnika uspiju zgrabiti za noge i osoviti glavačke ka zemlji i, ako više nemaš nikakvih hvataljki za ruke, onda si izgubio svaku šansu za otpor; vuku te kao krpu. Tako je i bilo sa svima, pa i sa mnom. Nisam za taj trik ni znao, a kamo li ga iskusio.

Pošto su me izvukli iz barake otpočelo je »vozanje« ili »oranje«, kako smo kasnije zvali ovo naše čudno putovanje kroz logor. Vukli su me za noge, a gornji dio tijela orao je po dubokom blatu. Dužina moje »brazde« iznosila je više od 100 metara, jer je naša baraka stajala na krajnjem rubu logora, do same žice, a krajnja tačka ove žandarske operacije bijaše tvrdi i široki put koji prolazi sredinom logora. Prvih nekoliko metara sam se osjećao užasno ponižen. Zamalo, kad sam vidio da je ista sudbina zadesila i mnoge moje drugove i da me iz ostalih baraka prate pogledi i povici simpatija, ovo osjećanje bijaše potisnuto osjećanjem ponosa. Čovjek može ostati čovjekom i sačuvati svoj ponos čak i onda kada je od jače sile zgažen i kad više ne stoji uspravno na nogama.

Jedva sam se dočepao tvrdog puta. Tu su me ubacili u kamion koji je bio skoro već pun. Jadno smo izgledali. Totalno oblijepljeni blatom. Kao pohovani bataci. Ali najveću brigu nam je zadavalo pitanje: kuda će sad s nama? Prva pomisao: odosmo u radne kompanije, ko zna kuda, na liniju Maginot, odakle nam više nema povratka. Zbogom drugovi. No smjer u kome su bili okrenuti kamioni donekle nas je utješio: nisu bili okrenuti prema glavnom izlazu iz logora nego na suprotnu stranu na kojoj nije bilo nikakvog izlaza. Nismo dugo čekali. Kamioni nas povezoše u logorski zatvor. Dobro je. Srećno smo prošli.

Logorski zatvor je u stvari »logor u logoru«. Sastoji se iz nekoliko baraka, ograđenih posebnim spletozima bodljikave žice. Baraka koja je namijenjena nama, Jugoslovenima, bila je sasvim prazna, valjda za nas ispražnjena, dok su ostale bile pune zatvorenika. Znao sam već od ranije da taj zatvor postoji, da se u nj lako ulazilo zbog različitih »prekršaja«, ali ću ga tek sada i probati.

Nema na svijetu zatvora o kome bi se mogla reći ijedna dobra riječ, ali, ovaj u Gursu, drugog aprila 1940. godine, ispunio nas je osjećanjem beskrajnog blaženstva. Ni gole daske bez slame i posteljine, ni sve ono što će narednih dana još doći, nije moglo da potare taj sasvim paradoksalan osjećaj koji je poticao od saznanja da smo ipak ostali tu, u logoru, ne tako daleko od hiljada naših drugova, i da smo se opštim otporom čitavog logora spasil od nasilnog odvođenja u radne kompanije. Sve što čovjek može da fizički propati, dok je u zajednici sa svojim vjernim saborcima i ako je zanijet nekom svojom idejom, postaje sasvim ništavno u poređenju sa ponižavajućim življenjem koje ti odredi tiranska sila, samo ako jedanput i makar malo prihvatiš takvo određenje.

Kad su nas iskricali iz kamiona i, pošto smo se prikupili u zatvorskoj baraci, mogli smo da rekapituliramo današnji događaj. U zatvoru nas ima oko sedamdeset. Samo Jugosloveni. Ima nas najviše iz moje barake br. 22, ali i iz drugih. Nijednu baraku nisu sasvim ispraznili. Kao da su birali, no ipak nasumice. Tu su Mirko i Veljko Kovačević, Lazo Latinović, Bora Pockov, Makso Baće, Ivan Pihler, Žikica Jovanović, Ješa Popovski, Rudolf Janhuba, Marko Perić, Ratko Vujović-Čoče...

Gledamo se kako ko izgleda i smijemo se »vozanju« kroz blato.

Rekonstruišemo sliku događaja.

Ma koliko je samo odvlačenje nas sedamdesetorice iz logora bio jedan izrazito brutalan, pogromaški čin, ipak, vrhunac drugoaprilske drame se odvijao na središnjoj komunikaciji logora. Već za vrijeme jutarnje prozivke, kada su gardmobilci uzaludno zahtijevali od Jugoslovena da stupe u radne kompanije, cjelokupan logor Gurs ustao je na noge. Još jednom će se potvrditi solidarnost interbrigada. Talijani, Rumuni, Nijemci, Austrijanci, Poljaci, Čehoslovaci, Španci pohitali su iz svojih baraka da vide šta se događa sa Jugoslovenima. Svi glasovi se stapaju u jedno gromoglasno »Uaaa«. Gardmobilci se muvaju uznezvjereno.

Sad logorska komanda pribjegava krajnjem izazovu: dovlači odred regularne francuske vojske u plavim uniformama.

Rezervisti su. Radnici su i seljaci su.

Da li to nešto znači?

Možda, ali i ne mora. Zar je malo puta radničko-seljački prst potegao obarač na pušci kojom su nišatile carevine, reakcionarne alijanse, diktature i kontrarevolucije protiv radnika i seljaka? Vojnici u plavim uniformama su ti koji drže stražu s one strane logorske žice. Ima ih svakojakih. Neki će dobaciti cigaretu, ili koju ljudsku riječ, ali svi, zajedno sa žandamerijom, čuvaju nas valjano. O nama su im za ovu godinu dana napunili uši da smo međunarodni ološ i probisvijet koji »neće da radi«, a živi na »grbači Francuske«.

Ali u nama još nije ugasla vjera u klasu, u klasno bratstvo, nadanje da bi mogli da se ponove prizori bratimljenja između njemačkih i ruskih vojnika u Galiciji, ili revolt francuskih mornara koji su sa Andre Martyjem odbili da pucaju na rusku braću 1919. godine. Da li će se nešto, makar slično, ponoviti i sada u logoru Gurs 1940. godine?

Odred plavih uniformi nastupa središnjom cestom logora, zaustavlja se naspram »ilota« u kom su Jugosloveni. Komanda je: »Puške na gotovs! U tome trenutku otpočinje neočekivani obrt situacije. Interbrigadisti, protiv svakog očekivanja policije, ne dočekuju vojnike s pogrđama. Samo to bi još trebalo, samo da još poleti kakav predmet na vojsku, pa da sve pode po želji policije: masakr bi mogao da počne. Ali, ne. Hiljade interbrigadista, nadošlih ka žici, kliču i skandiraju: »Les soldats sont nos freres! Vive l'Armee fran[^]aise! Vive la France!⁴ Zagrmjela je i Marseljeza. Paradoks je tu posvemašniji: žrtve pozdravljaju egzekutora; potlačeni podsjećaju tiranina da »njegova« himna pripada samo onima koji žele slobodu. Paradoks ne ostaje bez učinka. Niko ne zna šta se zapravo zbivalo na relaciji oficiri-vojnici. Da li je pala komanda da se navali, da se bode, puca? To se ne zna. Ali se u onim trenucima dobro vidjelo da je na pomenutoj relaciji zavladała nekakva pometnja. Oficiri su nešto vikali i obigravali stroj, a ovaj se nije micao s mjesta. Nije se ni pomakao, a više je nego logično da je trebalo da se pomakne, stupi u neku akciju, jer zašto bi dovlačili vojsku iz kasarne, ako ne radi akcije? Kako su došli, tako su i otišli, ispraćeni urnebesnim klicanjem logoraša. Sad je to bilo pobjedničko klicanje. Taj prezreni,

⁴ Vojnici su naša braća! Živjela francuska armija! Živjela Francuska!

održani, gladu ispijeni logoraš, taj salaud etranger odvrtni stranac ispaao je — pobjednik. Komanda logora vidi da je zapala u čorsokak. Silom se više ne može. Barem ne u datom trenutku. Treba mijenjati taktiku. Komandant Davergne naređuje da se internirci povuku u barake. Ne slušaju ga. Ponovio je nekoliko puta. Tad stupa na scenu naša komanda. Ocjenjujući da je demonstracija dostigla kulminaciju preko koje se dalje nije smjelo ni moglo, naša komanda, preko Koste Nada odlučuje da se demonstracija završi. Na jedan jedini Kostin poziv logoraši se razilaze u barake. I to je bila jedna moralna pobjeda nad silom. Sila je porazno uvidjela da nije mogla postići ono što je postigla jedna riječ. Tako smo rezimirali događaje.

U zatvoru smo se našli na golim daskama. A bili smo mokri i blatnjavi, na aprilskom vremenu, ispod Pirineja. Tri dana su nas ostavili bez vode i hrane. Naročito teško smo podnosili žeđ, jer smo izgubili mnogo znoja u rvanju sa gardmobilcima. Sutradan se otvorila kiša, pa su drugovi probili rupice na krovu kroz koje je kapala kišnica i tu veoma oskudnu količinu vode smo hvatali u neke porcije i dijelili kap po kap. Iz cijelog svog života ne mogu da se sjetim većeg stepena solidarnosti i pravičnosti, nego prilikom ove podjele kišnice u zatvoru Gurs.

Uskoro je počela stizati i pomoć izvana. Naime, odmah do nas bijaše još jedna zatvorska baraka, puna Španaca. Oni su tu bili strpani od ranije i već dobijali redovno sljedovanje hrane i vode. Španci su stupali u akciju tako što su pokušavali da sa svoga prozora ubace kroz naš prozor kožnu mješinicu (bota), punu vode. Poteškoća je bila velika: rastojanje između naših baraka iznosilo je oko 5 metara. Dabome, akcija je rijetko uspijevala i mješinica bi se, najčešće, skotrljala niza stranu barake, ostavši vani. U takvim slučajevima, akciju bi dovršio-Mirko Kovačević. Mirko se hvata za prozor (u visini je čovjekovoj) i jednim strelovito brzim skokom, u ribljem stilu, izbacuje se van, hvata sa zemlje mješinicu i, prije nego što bi ga stražar mogao ugledati, evo ga opet u našoj baraci, dočekan je na naše ruke. Nikad neću zaboraviti Mirkovo junaštvo. Mirko je bio primjer viteza. Svojom tjelesnom ljepotom, snagom i plemenitošću, podsjećao me na antičke heroje. Čini mi se da je Mirko spadao u red onih junaka koji čine podvige u prvom redu iz ličnog, tjelesnog i duševnog zadovoljstva, radi zadovoljenja svoje, neugasive strasti, a tek potom pod pritiskom određene idejno-političke svijesti i radi ostvarenja nekih istorijskih nužnosti. Ovim ne želim ni malo da dovedem u pitanje Mirkovo komunističko opredjeljenje. Bilo je podjednako plemenito koliko i stameno. Mirko će poginuti u Dalmaciji 1941. godine, jer takvima i nije suđeno da dugo žive.

Već trećeg dana smo se potpuno sredili u kompaktan kolektiv koji sad počinje da živi »normalno i udobno«. Neko sastavlja skeč, neko sprema predavanje. Zikica Jovanović radi karikature. Smisao za humor ne napušta nikog. Stiže i prvo sljedovanje hrane i vode. Veliki događaj. Dobismo i prvo pismo od Gošnjaka, ilegalno dotureno. Ohrabreni smo njegovom ocjenom drugoaprilskog događaja. Mislim da se onakav tok događaja koji nam je donio ne samo spas od nasilnog odvođenja u radne kompanije nego i veliki ugled pred Francuzima i svim logorašima — mora pripisati i ličnim vrijednostima Gošnjakovim. Imao je zadivljujuću sposobnost da svaku situaciju hladnokrvno

procijeni i naše ponašanje racionalno odmjeri i usmjeri. Njegov ugled među svim komunistima logora približavao se tih dana svome vrhuncu.

U logorskom zatvoru dočekali smo i Prvi maj 1940. godine. Dan uoči praznika stigao je od mojih iz Zagreba paket suvih šljiva, a drugovi iz logora poslali su nam kekse, margarin i čokoladu. Ivan Pihler je od tog materijala napravio tortu. Ispisao je na torti i prvomajske parole. Svakoga od nas zapao je po zalogaj. Baš kao na pričesti.

Uskoro po izlasku iz logorskog zatvora i po povratku u »redovan« logorski život pozovu me u francusku komandu. Stiglo mi odobrenje da mogu napustiti logor i vratiti se u Jugoslaviju! Dugo nisam vjerovao. Opet neka smicalica, mislim. Ali, valjda nije, kad je o odobrenju bila obaviještena i naša, jugoslovenska komanda. Bude utvrđen i dan mog odlaska. Bude obavljan i ispraćaj: svi Jugosloveni su se postrojili u dvije vrste i ja sam prolazio između njih, rukujući se sa svakim, čas lijevo, čas desno. Na glavnoj logorskoj kapiji žandar me uvede u neku specijalnu baraku gdje ću primiti dokumente i gdje će se obaviti pregled mojih stvari. U koferu su mi one iste medicinske knjige što sam ih ponio iz magacina u La Junqueri. Agent Schiller,⁵ bivši internacionalac, uze da prelistava knjige. Ne govori ništa, ali temeljno razgleda. Sad se u moj život umiješa opet zli udes. Još u zatvoru u Pauu bijaše mi nadošlo nekakvo nostalgично — revoltно raspoloženje i ja ga, onako nasumce, pretočih u nešto što bi se moglo nazvati stihovima. Zapisah to na toaletnom papiru. Sam đavo me navede da, po povratku iz zatvora u logor, sakrijem taj bezvezni i sasvim beznačajni zapis u onu šuplinu što se nalazi u hrptu svake knjige. Sada, pri pretresu, agent, kao da ga je magnet privukao, zaviri u šuplinu jedne od knjiga! Dodavola. Nije ni čitao zapis. Pokaže ga žandarskom oficiru. Sve je bez riječi svršeno. Opet u logor. Tako sam svojom nesmotrenošću prokockao bezmjerni napor i neopisive muke moje porodice da me izbavi iz logora. Nikad u svom životu nisam bio očajniji i ljući na samog sebe nego kad sam se na zaprepaštenje svojih drugova — logoraša, pojavio ponovo među njima, svega pola sata poslije kako su me ispratili. Nisam smio nikome reći u čemu je stvar, da me ne bi ismijali, a možda i pretukli. Rekao sam samo: »Eto, vratili me, ne znam zašto.« Sav njihov bijes svalio se na francusku policiju, koja je, u ovome slučaju, bila skoro — nedužna!

Od tog dana, pa sve do mog izlaska iz logora, četiri mjeseca kasnije, zapao sam u duševno stanje u kom su se svaki čas smjenjivale akcija kajanja zbog neuspjelog izlaska, sa požarom mašte o tome »kako bi sad bilo lijepo« da sam se vratio u domovinu. Najviše me pritezao k sebi i opojno gušio moj najuži zavičaj. Valjda zbog najranije stečenih impulsa sreće baš u njem i zbog sadanjeg stanja infantilne nemoći da ga se dočepam. Prepuštao sam se čaroliji njegovih gajeva i dubrava, bara i obaraka, mlinova i bentova, subenastih i bezazlenih, njegovog

⁵ Schiller, porijeklom Mađar, bio je u Španiji šef specijalne obavještajne mreže Andre Martvja. Andre Martv — predstavnik Kominterne i faktotum u interbrigadama, opterećen despotskom ambicijom i manijom gonjenja »neprijatelja« (za njega su skoro sve žene-dobrovoljci bile bludnice i potencijalni agenti neprijatelja) — nije imao povjerenja ni u zvaničnu špansku kontraobavještajnu službu SIM, pa je organizovao još jednu, svoju vlastitu! A pomenuti Schiller, poput mnogih policijskih gnjida, po dolasku u francuski logor, uskočio je odmah u službu francuske policije. Ironija sudbine poigrala se i sa Schillerom: skončao je u peći Hitlerova logora.

novog pokoljenja koje, upravo u ove dane, korača ka svom oslobođenju. I dalje i šire: brujanje u studentskim menzama, tresak aplauza u fizičkoj sali, politički izleti u prirodu (»sve drug do druga«), pa slapovi Plitvica i Krke. .. A dobro sam znao da od svega toga više neće biti ništa, jer sam već zakoračio u sasvim druga područja, jer sam već u sebi udomio jednog gončina koji mi, ako se i vratim nekad u zavičaj, više. neće dati mira ni da stanem ni da se obazrem na ljepote mladosti.

Krajem maja ili početkom juna 1940. preseljeni smo iz Gursa u logor Vernet u departmanu Ariège. Ne znam koji razlozi su diktirali ovu seobu. Možda i kakvi vojni. Njemačka je prekinula »drole de guerre« i otpočela pravi rat. Pregazila je Holandiju i Belgiju i sredinom juna njemačke armije stigle su na vrata Pariza. Dvadeset i drugog juna Francuska je kapitulirala.

Mnogo nevolja nas je dočekalo u logoru Vernet. Jače opleten bodljikavim žicama, sa strožijim režimom (prozivka svakog dana, dva puta) i još slabijom hranom, logor je imao širu namjenu: osim interbrigadista, ali ne svih, jer su neki ostali u Gursu, ili bili rastureni u druge logore, ovdje smo se našli u neželjenoj zajednici sa veoma raznovrsnim svijetom. Bilo je tu špekulanata, crnobertzijanaca, kriminalaca, ruskih emigranata, apatrida i drugog raznog elementa kog je policija kupila po Francuskoj, ne znajući valjda ni sama, koga sve ima u ruci i zašto ga dovodi u žicu. Boravili smo svi u istom kvartiru (quartier »C«), samo smo barake imali zasebno. Naša baraka je nosila br. 47. Spavali smo na krevetima od dasaka, poredanim na sprat. Baš tih dana, kad smo počeli osjećati posljedice pogoršane ishrane (sljedovanje hljeba smanjeno je na 200 grama dnevno, a obroci jela su svedeni na čorbe, skoro bez kalorija) počeli su stizati u većem broju paketi iz Jugoslavije. Čini mi se da je već tada prednjačio Sjeničak. U paketima se našlo suvih šljiva, pasulja i slanine. Pošiljke iz domovine su bile veoma značajan faktor moralne čvrstine nas Jugoslovena i našeg ugleda pred ostalim interbrigadistima. Mogla se stvoriti i rezerva namirnica iz koje se davala pomoć ugroženim pojedincima drugih nacionalnih grupa.

U Vernetu sam imao prilike da se još jednom uvjerim u moć ljudske zajednice, dabome one koja je nastala slobodnim opredjeljenjem njenih članova. Takva zajednica s relativnom lakoćom savlađuje nevolje nastale u vezi sa oskudicama svake vrsti. Oskudica se nadomješta pravičnošću raspodjele. Pojedinaac, ako je uvjeren u pravičnost poretka, može u sebi da mobiliše sve snage da bi sačuvao svoj duševni i fizički integritet, jer zna da u protivnom ugrožava cijeli kolektiv, a to znači i osnovicu svoje lične egzistencije. Za posmatranje ovog fenomena imao sam u logoru, kao u laboratoriji, i tzv. kontrolnu grupu. »Crnobertzijanska« grupa, kako smo nazivali naše komšije u kvartiru »C«, bila je prosti, s brda s dola skupljeni konglomerat individua s veoma različitim navikama i interesima. Nenavikli na teške logorske uslove, nemajući dovrtljivosti da se snađu u oskudici, ovi ljudi su ubrzo počeli da pružaju sliku krajnje bijede i zapuštenosti. Nikakav duh zajedništva nije među njima postojao. Odatle neprestana trvenja, svađe i tuče.

Zasebnu i zanimljivu grupu su predstavljali Rusi. Bili su to emigranti iz Sovjetskog Saveza, već postarije životne dobi, koji su u raznim zemljama zapadne Evrope izrazili želju sovjetskim konzularnim predstavništvima da bi se

rado vratili u Sovjetski Savez kao lojalni građani novog poretka. Zvali su se »vozvrašćenjci«. Godinama i godinama su popunjavali nebrojene anketne liste, pisali autobiografije, odgovarali na saslušanjima, sve strpljivo, u nadi da će se dočepati maćuške Rosije. A onda je izbio rat. Francuska policija ih je pokupila kao sumnjive, kao boljševike, opasne po odbranu Francuske i strpala ih u logore. Sad njihov hor u krugu logora uvijek biva pjesmu o 1812. godini: — »Kaži mi, dedec, šta se to dešava?« — pita tenor — »Moskva je spaljena u požaru.. « — odgovara hor basova, a mi, Jugosloveni, slovenska braća, rado smo ih slušali i sa simpatijama prihvatili, baš kao što i treba »bludne sinove« — povratnike.

Život u Vernetu tekao je po redu koji smo i mi, kao i ranije, sami uspostavili. U rano jutro bismo istrčavali na poljanu na čas gimnastike. U stvari, nikome nije bilo do gimnastike kao fiziološke potrebe organizma; hronična pothranjenost je sve više i više prikiivala ljude uz ležaj. Impulsi za gimnastiku nisu dolazili iz mišića nego od kore velikog mozga. Moralo se. Jer, režim u logoru, mitraljezi oko njega, Nijemci u Francuskoj — sve je to ukazivalo da bi jednog dana moglo doći do potrebe da se iz logora spasavamo po svaku cijenu, dakle i nasilnim probijanjem kroz žičane i vatrene obruče. Za takvu eventualnost trebalo je imati i fizičku kondiciju. Sa tim računom se vršila ona mučna i dosadna jutarnja gimnastika.

I prosvjetna zanimanja tekla su bez poremećaja. Iako iz Gursa nismo smjeli da poneseimo ništa od literature, ipak se prokrijumčarilo podosta. Lenjinova djela su bila spakovana u kutije od konzervi.

Nedaleko od logora je tekao život poražene Francuske. Cestama su promicali automobili, vojni kamioni. Kako sam mogao da znam da je baš tih dana, baš tom cestom minuo i jedan kamion Crvenog krsta i da je za njegovim volanom sjedila Margot?⁶

Sa žandarima koji su dolazili dvaput dnevno, da ispred baraka izvrše prozivku, nije bilo većih neprilika. S vremenom, pojedinci među njima, počeli su se ponašati pristojno, kao da im je i samima bilo dosta takve službe. Ipak, našao se jedan koji je već svojim spoljašnjim izgledom podsjećao na profesionalnog krvnika. Ljudeskara je imala vječito neispavane i zakrvavljene oči. Kao da je bio odlivak našeg ličkog žandara. Ne sjećam se da je nekog od nas direktno fizički kinjio, ali njegov način hodanja oko nas dok stojimo u stroju, i način kako nam je zavirivao u oči, nisu obećavali nikakva dobra. Žandar je vodio uza se psa — vučjaka, golemu mrcinu, sva prilika gospodara. I taj se ponašao bahato i čekao samo da bude pušten na neku žrtvu. Ali, našli su se vještaci da tome vučjaku dodu, ne samo glave nego i mesa. Češki drugovi su za tu operaciju najspretniji. Jednog dana, poslije prozivke, kad je zavladała gužva pred barakama, Česi namamiše džukelu u baraku. Žandar se vrtio po ogromnom logoru bespomoćno. Psina bude za čas rasčerečena, meso skriveno u zemlju ispod poda, i iste noći pretvoreno u paprikaš.

Paketi iz Jugoslavije su sve češće stizali, nije više bilo pravog gladovanja, ali, ipak. Glad za hljebom sam teško podnosio. Tad, u Vernetu prvi put sam

⁶ Marguerite d'Anjou, današnja moja supruga, prijavila se 1940. kao dobrovoljac vođa u francusku vojsku i prevozila ranjenike u sanitetskim kolima. Po kapitulaciji Francuske prešla je preko Spanije i Portugala u Veliku Britaniju, gdje se priključila akciji generala de Gaullea.

počeo da sanjam Minisdorferovu pekaru u Karlovcu. Osjetim u snu miris peciva i kao velim sebi: »Ovaj put nije san, nego sam stvarno unišao u pekaru. Uzeću kajzericu.« Zagrizem je. Buđenje.

Sredinom avgusta mi je ponovno zasjao tračak slobode. Francuska komanda je obavijestila naše logorske predstavnike da mi je od konzulata iz Marseillea stigao taj famozni papir — passavant — s kojim mogu da se vratim u Jugoslaviju! Sad francuske vlasti treba još da obave svoje formalnosti pa da me puste iz logora. Da li je to opet san o Minisdorferovoj pekari? Da li će se i ovaj put, pred pragom slobode, ispriječiti neka moja glupost? Ovo bi bilo već treći put. Nisam bio siguran više ni u šta. Zato još 14. avgusta, znajući da je pasavan već u logoru, pišem majci da se moram pripremiti za zimu i da mi pošalje zimske gaće, košulje i obojke.

Napokon!

Četvrtog septembra 1940. posljednji oproštaj od drugova. Opet špalir u dvojnim redovima, opet zagrljaji, opet zavjetovanja: — Učiniću sve za vaš povratak. Neću imati mira dok se i posljednji ne vrati.

— Ne brini. Izdržaćemo sve. Ništa nas neće slomiti. Pozdravi...

Iz logora su istog dana izbačeni i na isti način bili ispraćeni: Blagoje Nešković, Brana Milenković, Ljubo Zivković-Ljupče, Dragoslav Jovanović i Jozo Vrdoljak.

Ukricali smo se u voz za Marseille. U pratnji žandara. Bijaše jedan od onih simpatičnih. Ne vjerujemo samima sebi. Čutimo. Čuti i. gardmobilac. A imao bi, možda, šta i da nam kaže. Naše ćutanje ga sputava. Gledamo pejzaž. Ja, koji sam imao svoje razloge da sumnjam u tu prelijepu stvarnost, konstruisao sam nove zapreke koje bi još mogle da iskrсну u Marseilleu.

U mislima se vraćam ponovo logoru, drugovima koji su ostali tamo i ne zna se dokle će. Ja sam proveo u logoru devetnaest mjeseci. Da nije bilo onog neuspjelog bjekstva mogao sam još prije godinu dana biti u Jugoslaviji. Ništa. Zao mi je samo moje porodice zbog pretrpjenog šikaniranja. Meni lično je u logorima bilo sasvim snošljivo. Čak i lijepo. Nisam onda bio ni svjestan velike privilegije koja mi je od »istorije« bila data da je uživam: istinsko bratstvo među ljudima. Samo iz Jugoslavije bilo nas je od svih nacija. Nisam čuo da je bilo ikakvih međunacionalnih trzavica (slovenačka baraka se jedina nešto izdvajala). Znam pouzdano da se vodila briga za svakog čovjeka. »Svi za jednoga, jedan za sve.« Ljudskost u međusobnim odnosima nije bila još nagrižena crvom koji se razvija ispod kore birokratske sile, iako je i takve već bilo. Sila još ne bijaše sama sebi dovoljna. Morala je da traži oslonca u ljudskosti. Danas, poslije više od tri decenije, sjećajući se francuskih logora, dolazim do zaključka da ljudskost među ljudima ipak nije sasvim nemoguća. Tzv. realisti misle sasvim drugačije, ali im takvo uvjerenje ne smeta da visoko mašu crvenim barjakom i da drugima propovijedaju visoku humanu idejnost.

IV

Kraljevski jugoslovenski konzulat. Reprezentativna kuća, kako i priliči u zelenilu poput vile. Primio nas je najprije sekretar Zaharije Popović. Ljubazan, nešto superiorno, kao ironično ljubazan, poput policajca. Vrlo važno. Samo kad smo tu, na tome parčetu Jugoslavije, makar i pod kraljevskim orlovima. Sve je u redu. Treba da sačekamo nekoliko dana dok ne krene jedan naš trgovački brod za Split. To je jedina mogućnost. Treba da se javljamo u konzulat svakog dana. U redu. Ako treba spavaću i pod kapijom konzulata, samo da nam taj brod ne umakne. Sutradan nas je primio i generalni konzul gospodin Gerasimović. I na ručak nas pozvao! Snebivam se.

Oko konzulata se motao i Bogomir Dalma, pjesnik — litalica, po spolnjem izgledu malo razdešena pojava. Sada živi od pomoći konzulata. Slatkorječiv je s nama, a mi smo ga nerado sretali.

Jedva smo dočekali osamnaesti septembar, dan kada smo se ukrcali na jugoslovenski trgovački parobrod »Lina Matković«. Po mirnom moru i vremenu plovili smo od Marseillea do Splita šest dana. Dvadeset i četvrtog septembra uveče »Lina Matković« je pristao uz jedan od sporednih gatova, i prvi kog sam ugledao, bijaše moj Dušan. Nije žalio truda, jer ga on nikada i ni za šta nije žalio, da napravi put od Beograda i da me prvi dočeka. Zapravo, prije njega su nam prišli policijski agenti.⁷ Samo vi radite svoj posao, mislim ja, samo kad sam se dočepao svog tla. Sad će sve biti lako. Policija nas je iste noći strpala u brzi voz i mi smo sutradan ugledali Glavni kolodvor u Zagrebu. Sinovac Miroslav, sa svojih 10 godina, uspeo se uz prozor vagona da vidi »Spanca« oko koga se plela njegova mašta. Zatvor u Petrinjskoj ulici. Svi smo u jednoj sobi, na daskama. Blagoje nesnosno hrče. Tu je i Alfred Bergman. Od moje kuće stižu pošiljke jela. Brat Branko donosi u suvom mesu skrivenu poruku, pisanu na pergamentu. Posjeta majke. Šef policije, Bedeković, saslušao nas je rutinski, bez unakrsnih pitanja, bez pritiska i prijatnji. I tako, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu izdade mi 5. listopada pod POV br. 46132/1940. Odluku da se na osnovu § 12 a) Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi donesenog Uredbom Ministarskog Savjeta od 15. prosinca 1939., a čija je važnost protegnuta na područje banovine Hrvatske, Uredbom Bana, Kab. br. 6512 od 17. prosinca 1939. upućuje na boravak u mjesto Sjeničak gdje ima stanovati pod nadzorom vlasti. Eventualna žalba na ovu odluku nema odgodne moći.«

Primivši tu odluku, pomislih: Hvala! Ne želim nikakvu »odgodnu moć«, samo što prije u Sjeničak! Ostali drugovi iz zatvora bili su deportovani u logor Bileće.

Autom koji nam je ustupio advokat i prijatelj Frido Frolich, Branko i ja smo se povezli do rijeke Kupe, pa od njenih obala, preko Lasinje, gdje su me srdačno dočekala braća Milići, Branko i Dušan, konjskim kolima stigoh do Sjeničaka.

⁷ Redarstveno ravnateljstvo u Splitu izvijestilo je 1. listopada 1940. godine kabinet Bana Hrvatske u Zagrebu da su brodom »Lina Matković«, 24. rujna 1940. stigli u Split: Vejvoda Ivan, Živković Ljubomir, Bergman Alfred, Vrdoljak Jozo, Milenković Branislav, Nikoliš dr Gojko, Jovanović Živorad, Nešković dr Blagoje, Nešković dr Nada, Jovanović Dragoslav i Trpin Ivan. Za G. Nikoliša se piše da se vodi kao dobrovoljac u trupama madridske vlade u Španiji te da je vršio komunističku propagandu i predavanja u koncentracionom logoru u Francuskoj (dokumenat u Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu).

Samo pejzaž, koji se rastakao u rujne boje rane jeseni, ostao je neizmijenjen. Željno slušam o velikim promjenama koje su za svega dvije i po godine nastale među ljudima. Zapravo, protekle su pune četiri godine otkako sam prekinuo sa svojim radom u selu. Hiljadu devetsto trideset i šeste sam pošao na odsluženje vojnog roka i iza sebe ostavio recitativni hor, desetak partijskih simpatizera i nešto literature. Sve bijaše još slabašno, bojažljivo, nesigurno, kao prvi koraci djeteta. Rad su nastavili Branko, snaja Katica i omladinci. Sada je cijelo selo zahvaćeno jednim poletom, jednom samouvjerenošću kakvu nisam mogao zamisliti ni u najmaštovitijim predviđanjima svojim onda, kada sam 1934. počeo donositi naprednu literaturu i okupljati te mladiće koji su, između svih sposobnosti, imah samo želju da iskorače iz mraka i spremnosti da podnesu žrtve. Uz recitativni hor postojala je čitaonica, održavani su domaćički tečajevi za omladinke. Stari svijet je bio obuzet jednim za selo neuobičajenim duhom solidarnosti i samopomoći; dobrovoljnim radom su popravljali puteve, gradili sušare za šljive. Prikupljeno je u izobilju hrane za »Špance« u Francuskoj, daleko više nego što se moglo poslati, probijajući sve moguće administrativne barijere. Žene i djevojke su se okupljale po svim zaseocima i kolektivno plele čarape i majice od vune, za »Špance«. Španski rat, uopšte, ostavio je duboke tragove u političkom raspoloženju sela. Selo je bez poteškoća shvatilo revolucionarni, narodni karakter tog rata i istovjetnost interesa španskog naroda i naroda Jugoslavije u otporu protiv fašizma. Vidio sam da moja pisma iz Španije nisu ostala bez učinka. Legalna baza cjelokupnog toga rada je bilo »Seljačko kolo«, organizacija kulturno-prosvjetna, pod pokroviteljstvom Samostalno-demokratske stranke, ali su njen motor sačinjavali mladi komunisti u gradovima i selima Hrvatske, koji su se otrgli od sektaškog odnosa prema seljaštvu.

Povoljan uslov za takav polet, a dobrim dijelom i rezultat njegov, bio je u tome što su napredni ljudi došli na dva ključna položaja u selu: u osnovnoj školi su radili učitelji Mile i Anica Martinović, a izborni predsjednik opštine, na listi Udružene opozicije, bio je moj brat Branko. Brankova kuća je bila kao košnica, u njoj su čuvane knjige, uvježbavan recitativni hor, održavani sastanci i velika prela za »Špance«.

Ipak, kao vrhunski domet čitavog rada u selu smatrao sam postojanje organizacije KPJ. Začetak njen vidim u prvim simpatizerskim grupicama koje su bile aktivirane još 1934. godine. Osnova njena je u širokom, demokratskom, seljačkom pokretu za boljim životom i slobodom. Sada, u jesen 1940., vidim veliki skok: ima oko 15 članova KP, organizacija je povezana sa okružnim komitetom u Karlovcu i to preko Raše Stanisavljevića i doktora Pube Drakulića, u ruke joj dolazi redovno partijska štampa, »Proleter«, »Srp i čekić«, leci, cirkularna pisma.

A onda mi stiže pismo Dušanovo.

Dušan piše da nije imao vremena da se raduje mom povratku.

Nesretnik i gonjenik.

Odmah mora dalje. Nabraja nesvršene poslove. Zanos u brizi za »kolektiv paćenika u logorima«. Gorki prijekor javašluku i sebičnosti pojedinaca. Kako vidovito je prozreo te pojedince, srećom, ipak ne toliko vidovito da bi naslutio

kako će se, za ciglih dvadesetak godina iz njihova sjemena razmnožiti čitavi jedan soj i sloj ladoleža i kombinatora.

To Dušanovo pismo na četiri velike stranice, datirano 9. i 10. oktobra u Beogradu, biće, po svoj prilici posljednje koje ću od njega dobiti. Dušan je tada navršavao svojih četrdeset i devet, a ja dvadeset i devet godina. Njegov život će trajati još samo godinu dana. U poređenju sa mojom životnom dobi i mojim životnim iskustvom Dušan je bio »stariji čovjek«. Pa ipak, on je mene smatrao političkim liderom, a sebe skoro anonimnim vojnikom našeg pokreta, ne pomišljajući ni u snu da bi svoj predani rad mogao ikad upotrijebiti kao odskočnu dasku za skok nekamo u političarske visine. Danas me spopada jeza kad pomislim na takav naš međusobni odnos.

U odluci zagrebačkog redarstvenog ravnateljstva stajaše da u Sjeničaku imam stanovati »pod nadzorom vlasti«. Kakva vražja vlast u ondašnjem Sjeničaku?! Ničeg osim vlasti slobode. Najbliža žandarmerijska stanica je preko šume, u Lasinji, a najbliže kotarsko načelstvo u Vrginmostu. Vlast nije u Sjeničaku imala čak ni svojih uhoda, barem ne takvih čije djelovanje bi se moglo osjetiti. Tako je uostalom, bilo u većini sela Korduna i Banije.

Ni prilike oko mene, ni moje unutarnje biće, ne dadoše mi da se, poslije logorovanja, odmorim makar i jedan dan. Najbolji odmor sam našao u krstarenju po zaseocima. Vidjeh mnogo novih snaga. Slušao sam ih rado. Tražili su da im govorim o Spaniji i o životu naših u logorima. Bio sam iznenađen velikim brojem pojedinaca koji su se izdigli iznad svoje zaostale sredine i postali kadri da procjenjuju političke događaje u svijetu. Nešto poteškoća je bilo oko ocjene sovjetskog rata protiv Finske, naročito kod starije generacije. Javljale su se sumnje u moć Crvene armije. Neočekivano dugo trajanje finskog rata objašnjavao sam željom sovjetskog rukovodstva da se što bolje izvrše pripreme za proboj Mannerheimove linije, kako bi se što više izbjegli ljudski gubici. Čovjek je, kako je rekao Staljin, najveća vrijednost. Da, da, da!

Ali, nisam dozvolio sebi taj luksuz da se po selu bavim jedino politiziranjem.

Na savjesti mi je sjedio logor.

Na adresu Brankovu i mnogih Sjeničaraca stizala su iz Verneta pisma i dopisnice. Šalju se i hvale i pohvale za dotadanju pomoć, a predskazuju se nevolje u vezi sa zimom koja nastupa. Još hrane, još odjeće.

Mome Branku je uspjelo da od karlovačkog industrijalca Valčića (samo iz tog primjera se vidi kolike su potencijalne mogućnosti postojale da akcija za povratak španskih dobrovoljaca bude još šira i efikasnija) dobije na poklon za »Špance« veliku količinu sirove vune koju je sad valjalo »izgargati«, ispresti i isplesti u čarape i majice. U Brankovoj kući smo znali okupiti po tridesetak (više ih nije moglo stati) žena, starica i djevojaka koje su za jednu noć »lančanim« radom mogle da obrade po 20 kilograma vune. Na tim večerima su čitana pisma iz logora, pjevalo se i recitovalo.

Desetine paketa danomice je slato u Zagreb, odakle ih je moj brat Svetozar, preko pošte i pod firmom Crvenog krsta, slao u Vernet. Mnogo njih je stiglo do logora, a mnogi su se na tome dugom putu i »izgubili«.

Sa članovima KP sam pretresao političku situaciju u selu. Raspoloženje je bilo povoljno za svaku akciju na području kulture i prosvjete. Bilo je spremnosti i za čisto političke akcije, na primjer za povratak španskih dobrovoljaca, ali se nije znalo što da se zapravo preduzme još pored onoga što se u logor slala materijalna pomoć. U odnosu na političku situaciju u banovini Hrvatskoj, poslije sporazuma Cvetković-Maček, ljudi su smatrali da u banovini ima izvjesnog popuštanja demokratskim težnjama naroda, što valja dobro iskoristiti, ali se ne smije imati nikakvih iluzija u pravu, klasnu i reakcionarnu prirodu »nove« vlasti. Režim je već počeo da steže obruč oko sindikalne organizacije radnika, a u spoljnoj politici je nastavio da se približava fašističkim silama. U onim danima nije mi pošlo za rukom da, osim »španskog pitanja«, otkrijem neko drugo, čisto političko pitanje, koje bi proisticalo iz lokalne stvarnosti sela i oko kog bi se moglo mobilisati komuniste. Političke opozicije opštem raspoloženju sela nije praktično ni bilo. Nekoliko okorjelih radikala u zaseoku Bijelici nisu se ni osjećali, osim za vrijeme izbora. Po običaju i praksi onog vremena, sve ćelije KP su veći dio svoje aktivnosti stavljale na »teoretsko obrazovanje«. U nekim je čak to bio i jedini sadržaj rada i glavni smisao postojanja. Tako sam i ja u Sjeničaku, tokom cijele jeseni 1940. godine, ulagao dosta truda da mladim članovima objasnim elementarne pojmove iz marksizma: šta su klasna borba i klasna svijest, šta su proleterska revolucija i diktatura proletarijata, kakva je uloga seljaštva u revoluciji, šta znači borbeni savez radnika i seljaka konkretno u Jugoslaviji, kakvi su organizacioni principi KP itd. Naravno da sam se mnogo oslanjao i na Istoriju SKP (b), čijih smo nekoliko glava imali umnoženo na rotomašini.

U selu je vladala snažna potreba za znanjem i saznavanjem. Naročito omladina bijaše svestrano radoznala. Nije onda bilo ničeg lakšeg nego »okupiti« omladinu. Dovoljno je bilo imati samo fizičkog prostora za to, neku oveću sobu. Seoska omladina u ono doba nije imala nikakve razonode: ni sporta, ni igranki, ni radija po kućama. Ni alkoholizam nije onda još toliko carevao. U cijelom selu su postojale samo jedna do dvije birtije. Zato, ako bi se u onoj pomrčini pojavila ma i jedna svjetiljka, oko nje bi se, poput leptira, okupilo sve što želi čuti živu riječ i doznati neke nove istine koje otkrivaju nadu u ljepše Buduće. A svjetiljku su u ono vrijeme držali u ruci jedino napredni omladinci i omladinke. Dobro se sjećam jedne od ondašnjih priredaba u kući Pere Mrkalja-Mlinara, čija je ćerka Darinka bila jedna od onih predanih i tihih aktivistkinja u svakoj akciji. Sklepali smo nekakvu pozornicu sa zavjesom iza koje sam proturio megafon od jednog prastarog gramofona, te sam krozanj objavio: »Ovdje radio-stanica Sjeničak!« Ljudi su, dabome, isprva zinuli od čuda, ali, prepoznavši ubrzo moj glas, pratili su s ne manjom pažnjom moje vijesti iz zemlje i svijeta. U središtu pažnje su bili Spanci u logorima, njihova pozdravna pisma, njihova teška sudbina koju je valjalo makar ublažiti hranom i odjećom. Slijedio je još nekakav skeč i satirična pantomima, pa igranka uz tamburaše.

Iz Karlovačkog okružnog komiteta KPH u Sjeničak je često dolazio Raša Stanisavljević, profesor i pravoslavni teolog, rodом iz Gračaca u Lici, koji je nekoliko godina pred rat službovao u Karlovcu na ženskoj gimnaziji. Tih godina je već bio član KPJ i kao takav isticao se intenzivnom političkom aktivnošću u mnogim ograncima i organizacijama »Seljačkog kola« u selima

Korduna, Pokuplja, pa i Like. Na drugoj partijskoj konferenciji okruga Karlovac 1939. g. biran je za člana OK KPH. Bio je jedan od najaktivnijih članova toga partijskoga foruma, a posebno se isticao u partijskom radu u selima oko Karlovca. Formirao je brojne partijske organizacije na području okruga Karlovac.

U ljeto 1941. g. uhapsili stl ga ustaše u Karlovcu, odakle bude otpremljen u Zagreb, te je u septembru iste godine strijeljan u Rakovom Potoku.

Za vrijeme mog boravka u Spaniji, 1938. godine, došlo je Rašinom zaslugom do čvršćeg povezivanja sjeničarskih komunista sa Karlovačkim komitetom. Od tada valjda i datira formalno postojanje organizacije KP u Sjeničaju. Raša mi se prikazao kao veoma otvoren, iskren i komunikativan čovjek tridesetih godina, neopterećen sektaštvom ili dogmama.

Karlovačka organizacija SBOTIC pozvala me da dodem na njihov sastanak i da im održim predavanje o Spaniji i o životu naših dobrovoljaca u logoru. Rado sam se odazvao. Bijaše to prvi moj izlazak iz sela, za vrijeme dok je još trajao »prisilni boravak« u njemu. Prostorije SBOTIC-a su se sastojale od dvije-tri sobice. Bile su krcate radoznalih slušalaca. Težište svoje riječi sam postavio na još bolju organizaciju pomoći našima u logoru.

Sve je to bilo lijepo. Žene Sjeničaka su prele i plele, paketi hrane i odjeće su kako-tako stizali u logor, kao i brojna zahvalna pisma odande, raspoloženje svakog poštenog čovjeka u korist »Španaca« je raslo, pa ipak, ja sam bio duboko nezadovoljan svim tim rezultatima. Svi su htjeli nešto da učine, i činili su, ali osnovno pitanje za »Špance« ipak nisu bili paketi sa slaninom i pasuljem, nego kako im izvojevati oslobođenje iz logora i povratak u zemlju. Niko od karlovačkih drugova nije mi mogao ništa više reći nego ono što sam i sam znao i svojim očima gledao: sitne, veoma korisne akcije, ali nepovezane, nedovoljno usmjerene ka osnovnom cilju, a to je, mislio sam, zato što ne postoji nikakvo opšte jugoslovensko tijelo, odbor koji bi rukovodio jednim pravim političkim pokretom široke javnosti za povratak dobrovoljaca.

U poznu jesen 1940. godine došao je da me posjeti u Sjeničak španski dobrovoljac Štetler. On se vratio iz logora poodavno, a sada živi u Zagrebu. Nisam ga direktno pitao da li me posjećuje privatno, ili po zadatku dobivenom od nekoga iz Partije, ali sam iz njegovih riječi mogao zaključiti da je po srijedi ovaj drugi motiv. Naime, Štetler mi je govorio kako se među drugovima u Zagrebu još uvek poprijeko gleda na onaj moj pokušaj bjekstva iz logora, septembra 1939. godine i da se i dalje gaji nepovjerenje prema meni. Na moje pitanje, pa dobro, šta sada da radim, kako treba još da okajem taj grijeh ako to još mora da se učini, Štetler mi nije mogao ništa da odgovori, osim što mi je preporučio strpljenje. »Sve treba prepustiti vremenu«. Na moje pitanje šta Partija u Zagrebu misli da treba učiniti u cilju poboljšanja organizovanosti akcije za povratak drugova iz logora, Štetler mi, takođe, nije imao ništa da odgovori.

Bio sam gnjevan.

Dakle tako. Za drugove u Zagrebu, u vezi sa mnom, još je uvijek najhitnije pitanje kako sam smio na svoju ruku da potražim slobodu. Sjeničak je svega 60 kilometara daleko od Zagreba i nikome od ljudi, odgovornijih od Štetlera, ne

pada na pamet da dođe, ili da me pozove u Zagreb, pa da razgovaramo šta treba sad činiti radi izbjavljanja onih u logoru. Nikog ne zanima da vidi šta ja sad radim u selu i da ocijeni da li je to vrijedno, ili ima li kakvih drugih, važnijih poslova za mene, bilo gdje van Sjeničaka. Pa gdje je sad Vlado Popović? Izišao je iz logora još u proljeće 1939, on me dobro zna, a zna i prilike u logoru; zar on smije da Partiji dopusti taj luksuz da pere ruke od svojih kadrova koji su voljni da se založe r

Štetler je moju repliku samo odslušao i — otišao. Ne vjerujem da je on bio prava adresa na koju je trebalo da se izlije moj gnjev, ali, pošto sam ga shvatio kao emisara, a budući da mi nije ponudio nikakvu konstruktivniju temu za razgovor, zaista nisam mogao da se savladam.

Koliko jalovih rasprava se vodilo oko mog bjekstva iz logora svjedoče i redovi iz dopisa koje sam dobio u Sjeničak od Radovana Zogovića s kojim su me vezivala vrlo prisna, obostrano drugarska osjećanja:

I kada su jednom, mislim prošle godine, bili napravili izvjesne, nama svojstvene, komplikacije, koje su išle na toj liniji da sam ja rekao nešto oštro itd. za tebe — iz cijele zavrzlake bilo je tačno samo to da su mi bili pričali kako si ti otišao protiv volje drugova, a ja sam onda rekao da bi mi žao bilo ako bi ti ičim uprljao svoj španski put na koji sam bio i sam ponosan i za koji sam brinuo kao za sve što nam je zajednička vrijednost. (Karta od 14. XII 1940.)

Još u vrijeme mojih studija, takoreći na prvim koracima ka medicini, sjeničarski narod je u meni gledao »doktora«, te nisam mogao izbjeći da se ne odazovem pozivima da obiđem bolesnike. Sada, po povratku iz španskog rata, moja ljekarska slava, naslonjena i na nekakav tradicionalni ugled »vojničkog doktora« iz graničarskih vremena, proširila se selom, i to mnogo dalje nego što je dosizalo moje znanje i umijeće. Počelo me opsjedati bolesno i zdravo-bolesno, kljasto i sakato. Stvarno, u većini slučajeva moja pomoć je stizala na vrijeme i bila djelotvorna u slučajevima zapaljenja pluća u djece i staraca, rahitisa, dizenterije, svraba, gnojnih zapaljenja, pa i tuberkuloze, barem toliko što sam takvog bolesnika nastojao izolovati od zdravih, ako ne i smjestiti u bolnicu. Dabome, opsjedala me i ona kategorija bolesnika koja šeta od doktora do doktora sa gomilom recepata i lijekova, koja više vjeruje svakome narednom nego i jednom prethodnom ljekaru i receptu. Te »arbitraže« radi kojih mi se svijet obraćao, bile su mi teže od najtežeg akutnog bolesnika. Navala je postala tolika da posao više nisam mogao obavljati onako »s nogu«, u susretu na seoskom putu, pa niti u seoskoj kući. Morao sam urediti nekaku »ordinaciju«. U sobičku bratove kuće, gdje sam boravio, rasporedio sam instrumente i lijekove po jednom ovećem stolu, preglede obavljao na istom krevetu u kome sam spavao, a sobu je zagrijavala jedna peć — »bubnjara« — u kojoj je sagorijevala drvena strugotina. Iako sam sve preglede, intervencije i recepte davao besplatno, pa s te strane ni vlast ne bi mogla mnogo da prigovori, ipak mi se nametnuo problem kakve — takve legalizacije toga mog poslovanja. Barem pred ljekarima u Karlovcu. Tu su mi priskočili u pomoć Raša i doktor Puba Drakulić, zaključivši da treba da nastavim s radom, da se ne bojim ničega i da će Puba stajati iza mene u slučaju kakve nevolje. Tih dana sam navraćao do njega,

najčešće da bih mu doveo bolesnika na rendgenski pregled. Uvijek bi mi dodao i hrpicu lijekova, besplatnih farmaceutskih uzoraka.

O Pubi moram nešto reći, svjestan da nikada neći iskazati sve što bi trebalo reći o jednom čovjeku i jednom komunisti koji, po mome ukusu i uvjerenju, pripada onome plemenu ljudi koje potvrđuje da revolucije i ratovi odnose ono najbolje. Potekao iz siromašne porodice (otac karlovački poštari s mnogo djece) Puba se svojim umom probio do vrhova ondašnje medicine: savladao je grudnu hirurgiju u Berlinu kod Sauerbrucha. Reklo bi se da će stara karlovačka bolnica, još iz vremena Marije Terezije, biti tijesan i zagušljiv prostor za ovakvog stručnjaka. Kad bi se životni ideal sastojao u blistavim operacionim dvoranama i u stručnjačkim ambicijama! Ali Pubina zvijezda vodilja je sijala visoko, iznad najviših medicinskih saviježđa. Komunizam. Čini mi se da komunizam za njega nije bio samo teorija ili samo san, već stvarnost, moralni imperativ svakidašnjice, i to usred jednog opakog poretka; ljudski imperativ koga može već danas da prihvati i ostvari svaki čovjek, ako je čovjek. Ko bi ga, inače, primoravao da besplatno liječi tu kordunašku raju što u redovima stoji pred njegovim vratima u bolnici, ili u stanu, kad se iz bolnice vrati umoran? Ko bi ga, uglednog stručnjaka kome u građanskom poretku ničeg nije nedostajalo, »gurnuo« u komitet KP? Ko da mu, usred gorčine i patnje, održi onaj neugasivi osmijeh i neuništivi optimizam? Manirom istinskog masovika — boljševika Puba će, zajedno sa receptom i besplatnim lijekom, dodati pacijentu još i malo partijske štampe: »Evo, ponesi to u selo i predaj tome i tome«.

V

Život u rodnom selu, ma koliko bio zanimljiv, nije mi pružio perspektivu ni trajnijeg političkog rada, naročito u korist »Španaca«, ni materijalne egzistencije. Nisam mogao da svoju sudbinu prepustim volji nekoga iz zagrebačkog partijskog rukovodstva koji će se sjetiti da postojim i da bih mogao biti upotrebljen i za kakav drugi posao. Nisam smio ni da bez kraja živim o bratovom vratu. Trebalo je da negdje potražim ljekarsko zaposlenje, a tako ću, smatrao sam, stvoriti materijalnu osnovicu i za politički rad. Za ostvarenje toga plana morao sam da dovršim zakonom propisani ljekarski staž, od koga sam imao priznatih samo devet mjeseci, koliko je trajao vojni rok u jugoslovenskoj vojsci, a nedostajalo mi je još tri mjeseca koje je trebalo provesti na ginekologiji i pedijatriji.

Mjeseca februara 1941. pokupim se ne javivši se nikakvoj vlasti, jer ni ona nije vršila nikakav nadzor nadamnom, pređem kod majke u Zagreb, u stan na Vrhovcu br. 6. Brat Svetozar me obuče i obuče od glave do pete u novo odijelo, te sad mogoh da se pojavim kao pristojan »gospon doktor« — stažer na ginekološkoj klinici gospodina profesora Dursta. Ljekari — stažeri su morali da borave dan i noć u internatu, na samoj klinici, čime ih se htjelo što prisnije povezati sa životom klinike i s praksom. Međutim, ubrzo sam uvidio da je taj staž puka formalnost. Sve se svodilo na posmatranje porođaja i velikih ginekoloških operacija, malo kog je zapalo da nešto i praktično uradi. Niko od

brojnih asistenata i docenata nije se s nama bavio, osim što je simpatični doktor Rosenzweig češće navraćao u našu sobu i zabavljao nas vicevima.

Brinulo me šta ću i kuda ću poslije svršenog staža. Student medicine Dani Popović, kog sam upoznao preko brata Svetozara, poveže me sa Ivankom Muačević, takode studentkinjom medicine i komunistkinjom koja je, po Đanijevom mišljenju, imala nekog uticaja kod profesora Andrije Štampara. Štamparu, velikom ideologu socijalne medicine svjetskog glasa, poslije nekoliko padova u nemilost u Jugoslaviji, sada, u Banovini Hrvatskoj, kao da su se ukazale neke mogućnosti da razvije i ostvari svoje koncepcije. U svakom slučaju bio je tada najmoćniji čovjek u zdravstvenoj službi Hrvatske.

Ivanka me povede profesoru Štamparu, u Higijenski Zavod na Salati. Potrčala je najprije uz stepenište da se uvjeri je li profesor u kancelariji, a ja, čekajući je dolje, bijah sad zaokupljen ne toliko mišlju o zaposlenju koliko samom Ivankom! Već za tih nekoliko minuta čekanja, pod utiskom beskrajne dobrote, vedrine i neke izuzetne stabilnosti koja je zračila iz Ivankina fizičkog i duševnog bića, u mojoj mašti je iskrsla topla želja, pomisao o mogućoj ljepoti zajedničkog života sa takvom ženom. Dosta mi je već tog tumanaranja po svijetu, trebalo bi učiniti kraj svim prolaznim vezama, valjalo bi da se negdje skrasim.

Profesor Štampar, s obličjem jednog lava, strog i ozbiljan ali ne i odbojan, ispretresao je moj rad u Španiji, ispitao moje sklonosti u medicini, te mi stavi u izgled neku službu u preventivnoj medicini. Po njegovom uvidu, najlakše bi se to moglo da ostvari u nekom domu zdravlja u Hercegovini. Oduševljeno sam prihvatio takvu ponudu. Trebalo je samo da kompletiram svoj ljekarski staž i da odmah po tom podnesem molbu za zaposlenje.

Štogaod sam Ivanku bolje upoznao, tim dublje je u meni hvatala korijen početna želja da svoju sudbinu udružim s njenom. Da nije bilo prekida od skoro dvije godine, koliko je osuđena po zakonu o zaštiti države provela na robiji u Požarevcu, Ivanka bi već završila studije. Njeno socijalno porijeklo (porodica uglednog osječkog ljekara Branka Muačevića) i identičnost naših političkih opredjeljenja obećavali su skladnost i stabilnost naše zajednice. I tako, jedne večeri, kad smo poslije sovjetskog filma — bajke »Vasiljisa Prekrasnaja« šetali Tratinskom cestom, pod mećavom suvog snijega, naša odluka bila je donijeta.

Ivanka mi je pomogla da uspostavam regularnu vezu sa partijskom organizacijom. Povezala me sa doktorom Pavlom Gregorićem, a Paja me uključio u jednu ljekarsku ćeliju KP, koju je vodio doktor Beno Stein, ali ta ćelija nije ispoljavala baš nikakvu aktivnost. Prosto partijsko bitisanje. Čak ni u martovskim događajima koji su uskoro nastupili, nismo se nijedanput sastali, pa tako ni zauzeli neke stavove, izuzev onog stava što ga je svaki pojedinac, kao komunista, mogao sam da zauzme. A Jugoslavija je ubrzano srljala u ratnu katastrofu i »Španci« su i dalje čamili u logorima.

Onih dana je moju pažnju privukao jedan članak u časopisu »Izraz« sa potpisom Zatarca.⁸ Neko mi je rekao da je tu izloženo gledište Partije na ondašnje međunarodne odnose. U članku se tvrdilo da nema bojazni od rata

⁸ Tek neku godinu kasnije sam doznao da je autor tog članka bio M. Dilas.

između Hitlerove Njemačke i Sovjetskog Saveza, ne samo zato što se isprječava ugovor o nenapadanju, nego što bi Njemačka u takvom ratu, za razliku od rata sa zapadnim silama, bila slabija. Sjećam se i jedne rečenice, čiji je smisao bio približno ovaj: onog časa, kad bi se Hitlerova ratna mašina uputila na Crvenu armiju, njena snaga bi se »pretvorila u nulu«. Ovakva formulacija me iznenadila smjelošću, ali i fascinirala svoji'm optimizmom. Mislio sam: pošto je to stav Partije, donijet svakako na osnovu pouzdanih, makar meni i nedostupnih elemenata, onda možemo da budemo spokojni!

Zagrebačke novine od 26. marta donijele su na prvim stranama vijest o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Svi uvodnici su hvalili realizam vlade.

Istog dana: na poziv Hrvatskog liječničkog zbora stigao je u Zagreb berlinski profesor hirurgije, čuveni Ferdinand Sauerbruch, »hirurški papa«. Dočekali su ga profesori Cepulić, Floršić, Budisavljević i Pejčić.

U četvrtak 27. marta pošao sam u dvoranu Liječničkog zbora gdje je Sauerbruch održao predavanje »Kriza u medicini«. Dvorana je bila prepuna. Aplauzi.

U isto vrijeme: masovne demonstracije u Beogradu. Uveče, prema novinskoj vijesti, u čast Sauerbrucha dat je banket u »Esplanadi«.

Novine 28. marta: Nj. Vel. kralj Petar II preuzeo kraljevsku vlast. Historijski dan u Beogradu. Klicanje kralju, vojsci i Simovićevoj vladi. Vlada apeluje da se sačuva mir i red, da se ne zastranjuje u manifestacijama. Protiv neodgovornih elemenata. Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu zabranjuje sve povorke i manifestacije.

Sta se to dogodilo 27. marta u Beogradu? Prevodeći novinske izvještaje na pravi jezik, mogao sam samo da naslutim pravu narodno-revolucionarnu prirodu martovskih demonstracija. Iz svoje perspektive nisam ništa znao o tome da je Partija sa njihovim pripremama započela već nekoliko dana ranije. Ni ja, ni ćelija Bena Steina nismo dobili nikakav zadatak, niti sam u Zagrebu osjetio neko kretanje. Ni Ivanka preko svojih veza nije ništa znala.

Nedelja 6. april 1941.

Dan je osvanuo prilično sunčan za ono doba godine. Početak rata sam doživio kao zavijanje sirena i detonacije protivavionskih granata. Istrčim u baštu više kuće. Avioni su nadlijetali grad u širokim krugovima. Oblačići granata djelovali su bezazleno, skoro dekorativno na plavom nebu.

Ni jedna bomba nije pala.

Oko podne iznenada banu Đura Mešterović. Tog jutra je stigao u Zagreb. Ispričao mi je nevjerovatno uzbudljivu odiseju svog putovanja iz Francuske, probijajući se kroz bezbrojne zamke i zapreke. Naide i Cvetko Flores koji je i prije tog dana češće svraćao do mene. Cvetko je s mnogo spretnosti i s ne manje smjelosti radio na prebacivanju naših drugova iz Njemačke u Jugoslaviju. Đura je istog dana, pomoću vojne objave koju je dobio u zagrebačkoj komandi grada, napustio Zagreb u pravcu Beograda.

U ponedjeljak, 7. aprila, zagrebačke »Novosti« donijele su na prvoj strani krupnim slovima vijest:

»Njemačka u ratu s Jugoslavijom«.

Bravo purgeri! Vi to baš kao da je Jugoslavija nekakva strana zemlja, negdje daleko, na drugom kontinentu. Ne napisaste, recimo: Fašistička Njemačka nas je napala! Svi u odbranu domovine! nego: »Njemačka u ratu s Jugoslavijom«. Prenose saopštenje radio stanice »Donau«, da se Zagreb smatra otvorenim gradom i tako će se s njim postupati, dok je Beograd proglašen tvrđavom i — bombardovan.

Reportaža »Kako su Zagrepčani primili ratno stanje« raspricala se nadugačko i naširoko o tome kako su Zagrepčani (čitaj: purgeri i petokolonaši među Zagrepčanima) ostali mirni i »sačuvali dostojanstvo jednog kulturnog središta«; pokazalo se, pišu, da »Zagrepčani imaju jake živce«. Aeroplani nisu bacali bombe. »Vidi se kolika je politička zrelost i svijest hrvatskog naroda.« Život teče normalno.

Već iz takvog pisanja dalo se zaključiti da od odbrane zemlje, barem u sjeverozapadnom njenom dijelu, neće biti ništa. Opet Drole de guerre. Pohitam s Ivankom da pronađemo Paju Gregorića ne bi li od njega čuli kakvu direktivu. Paju smo kao i uvijek zatekli živahnog, vedrog i otvorenog za razmjenu mišljenja. Njegov zaključak je bio dosta jasan: izgledi za jači otpor pružaju se tek u Bosni, a u procesu otpora moglo bi doći i do značajnijih političkih promjena. Najbolje je da nas dvoje, pošto nemamo nikakvog konkretnog zaduženja u Zagrebu, krenemo odmah u Sarajevo.

Kako doći do Sarajeva?

U zgradi vojne komande u Ljubljanskoj ulici, gdje je vladao čudan red i mir, kao da se sa zemljom ništa ne dešava, nabasao sam na jednog podoficira kome sam, s priličnim rizikom, otkrio svoje patriotske namjere i on mi bez ustezanja izdade objavu za Sarajevo.

Mislim da je to bilo istog dana, ili najkasnije sutradan, kad smo Ivanka i ja sjeli u večernji voz za Sarajevo. Ni danas ne mogu da se do kraja iskajem, ni da savjest umirim, kako sam olako ostavio svoju ostarjelu majku i brata u Zagrebu, na milost i nemilost ustaškoj vlasti koja je već bila na pomolu. Ne dadoh im nikakvo uputstvo šta da rade, dali da bježe nekamo, u Sjeničak, ili u Beograd. Moj politički fanatizam se udružio s izvjesnom nezrelošću i neodgovornošću kad god je bila u pitanju moja porodica. A ona je, sa sviju strana, učinila sve da me podrži u mojoj političkoj djelatnosti.

Bosanska brda bijahu okićena beharom i snijegom. Dakle, i priroda se ispremetila. Na željezničkim stanicama blato, bljuzgavica, gužva od vojske i naroda, pa ipak, sve to što vidim još je daleko od slike pravoga rata. Još su mostovi cijeli, još gmižu kompozicije, još nema raspolučenih staničnih zgrada, ni vagona osvojenih vertikalno, ni ljudskih tijela razbacanih po krošnjama drveća. I sve to što gledam bilo bi donekle i utješno, kada moje unutarnje oko ne bi neodoljivo odmotavalo stravičan film Španije i kada bih mogao da zaustavim analizu vojnopolitičkog položaja naše zemlje. Sve mi govori da se slom

Jugoslavije, ovakva kakva je, u ovom sudaru sa Hitlerovom vojnom mašinom, neće moći izbjeći. Jedina hvataljka za nekakvu nadu: pretpostavka Paje Gregorića da bi baš u Bosni moglo doći do organizovanog otpora, do pravog rata, »našeg« rata; ako Partija pretpostavlja takvu mogućnost, onda bi moglo i da se dogodi nešto takvo, jer, smatrao sam, Partija se rijetko kad prevarila u svojim procjenama.

U Sarajevu smo najprije odsjeli u porodici Ivankine prijateljice Zage Jovanović i ubrzo zatim, preko nje, uhvatili vezu sa sarajevskim partijskim rukovodiocima, Pavlom Goraninom i Vašom Miskinom. Obojica su na mene ostavili snažan utisak prisnosti, trezvenosti i optimizma. Mislim da smo, kao za sutradan, bili pozvani da prisustvujemo sastanku jednog partijskog aktiva na kom bi se pretresala situacija i odredili zadaci.

Na ulicama i po kafanama sarajevskim vladaju stiska i tjeskoba. Sjećam se dobro kafane »Evropa« u kojoj se već jedva moglo dobiti nešto za piće, a za stolovima je dominirala crvena boja: od crvenih revera na oficirskim i generalskim uniformama! Šta traže tu? Potvrda mojoj pesimističkoj viziji.

Avijacija bombarduje grad. Ne mnogo teško, pa ipak; držeći ruku obavijenu oko Ivankina ramena, u jednom podrumu na lijevoj obali Miljacke, nedaleko od sinagoge, tješeći Ivanku kako to »nije ništa«, moram da otiskujem od sebe računicu vjerovatnoće, po kojoj je moguća i jedna sasvim glupava i besmislena smrt u mračnom podrumu, smrt od jedne jedine talijanske bombe i prije nego što si išta mogao da učiniš u cilju pretvaranja jednog besmislenog rata u smisleni.

Sastanak partijskog aktiva protekao je baš u duhu Gregorićevih predviđanja, samo još konkretnije. Rečeno nam je da Partija pokušava uspostaviti kontakt sa kraljevskom vladom, da postoje neki izgledi za uspjeh toga koraka, a to bi moglo da ohrabri neke patriotsko-demokratske elemente u njoj, sklone odbrani zemlje. Partija bi ponudila svoju mobilizatorsku ulogu, mobilizaciju dobrovoljaca,, a time bi se otvorile velike političke mogućnosti za nas.

Taj naš sastanak je održan uoči istog dana (13. aprila) kada je kraljevska vlada već odlučila da se spakuje i napusti zemlju! Naša procjena ispala je, dakle, sasvim nerealna, ali takva vrst »nerealnosti« je privilegija jurišnika na nebo.

Na sastanku aktiva je i meni dodijeljen zadatak. Trebalo je sastaviti uputstvo građanima kako može da se zaštititi od bombardovanja. To uputstvo bi se štampalo u obliku letka ili plakata. Rečeno mi je da u tekstu bude na pogodnom mjestu istaknuto da su upravo komunisti ta snaga koja se, evo, stara za zaštitu građana. Rado sam se latio ovog posla. Neodoljivo mi se nametala analogija s Madridom 1936. godine, kada su španski komunisti ostali s narodom, hrabreći ga organizujući praktično sve oblike narodne samopomoći u odbrani od fašista. Vložda je ovaj dan u Sarajevu prvi koji označava veliki preokret u ratnom udesu [ugoslavije?

Iznad sjeverne periferije Sarajeva uzdiže se strma kamena greda, a odmah iza lje proteže se prostrana i lijepa visoravan, načičkana stočarskim pojatama i aseocima. Nemajući u samom Sarajevu nikakva drugog posla, Ivanka i ja smo se >opeli na tu visoravan da bismo u miru sastavili uputstvo o zaštiti od lombardovanja.

Smjestismo se u selu Markovići, u jednoj pojati punoj sijena. Pisao sam na koljenima, prislonjen uz pojatu, na toplom aprilskom suncu. Ništa više nije podsjećalo na vrijeme ratno, pa čak ni eksplozije protuavionskih granata iznad Igman planine, jer su se njihovi ohlaćići bjelicali tako daleko od talijanskih bombardera da mi je to »vatreno dejstvo« bilo nalik više na jedan bezazleni manevar nego li na rat.

Završim pisanje instrukcije (»u običnom rovu je spas«) i zadovoljan svojim učinkom pođem ka Sarajevu, kad odozdo začujem pucnjavu pušaka. Pomislim da to naša vojska pruža otpor osvajaču, ali me neka starica ošamuti svojim obavještenjem:

— Ne, sinko, nema više rata. To što čuješ, to narod šenluči. Nijemci su ušli u Sarajevo.

Narod šenluči?! Fukara. Fukara je u svim vremenima, pred svim silnicima uvijek ista.

Zamalo sam mogao naslutiti da istinski narod priprema Nijemcima drugu vrst »šenluka«. Naime, od Sarajeva prema visoravni žurila je jedna grupa ljudi, oko desetak njih. Kad su se popeli na visoravan zastali su, okrenuli se jedan drugom licem; pošto se hvatao sumrak, ja sam im se približio da bih odgonetnuo ko su i kuda će. Bili su sve mladi ljudi. Dogovarali su se nešto, vrlo uzbuđeno. Mogao sam da razaberem samo da se kao spore oko daljnjeg pravca njihova kretanja. Čuo sam jasno reći: Crepoljsko, Romanija. Potom odoše kao vjetar. Niko nikada neće doznati ko su bili ti mladići. Možda vojnici koji su već uspjeli da se presvuku, da bi izbjegli zarobljavanje? Možda zametak budućeg partizanskog odreda? Ja sam ih onog trenutka doživio kao partizane, jer mi se takva misao naročito dopala.

Sišli smo u Sarajevo i sutradan prisustvovali sastanku aktiva. U jednoj staroj muslimanskoj kući skupilo nas se oko tridesetak. Bilo je drugova iz Beograda i Crne Gore. Vidjeh Radovana Zogovića. Brzo je donijeta odluka da svak treba da krene u svoj rodni kraj i da tamo objašnjava narodu uzroke poraza.

Tako se završilo aprilsko ratovanje. Svega nedjelju dana je trajalo, a da nismo učinili ništa. Ništa nismo postigli osim još jednog saznanja koje nam je potvrdilo ocjenu da se od strane jugoslovenske buržoaske vlasti ne može očekivati ništa više osim izdaje.

VI

Nas dvoje smo zaključili da se vratimo u Hrvatsku, i to na moj Kordun, gdje ćemo, računao sam, naći najsigurniju bazu sa koje ćemo moći da osmotrimo novu situaciju. Ubacili smo se u nekakvu kompoziciju putničkog voza. Do Broda smo jako dugo putovali. Nijemac je već bio - posvuda prisutan. Na nekoliko stanica su naređivali putnicima da izidu iz vagona, pa opet da uđu i niko nije mogao da uhvati smisao tim »kontrolama«. A naša vojska bijaše u potpunom raspadanju: stoje kompozicije pune vojnika, s vagonskih prozora vise bijeli peškiri, vojnici su okitili bijelim maramicama, jer kao da bi svak htio da kaže

Nijemcu: pusti me, bezopasan sam, predajem se. Da li iko među njima ima namjeru da barem bježi? Bezvoljnost i nepokretnost u očekivanju nečije tude volje koja će ga gurnuti, usmjeriti, povesti bilo kuda, samo da ga vodi.

Noć je negdje u Doboju. Slušamo dozivanje ispred vagona: — O, Janko, ajde ovamo! Evo slame, evo svega.

Tako je to među ljudima. Jednima nije dosta ni cijela Evropa, a drugi će osjetiti beskrajno blaženstvo kada u dobojskoj pomrčini i studeni pronađu vagon sa — slamom, kada slama postane »Sve« što Čovjek poželjeti može. Da li »autentičnu ljudskost« smijemo pripisati samo drugima? Zar i prve ne pokreću u osvajačke pohode i njihovi »autentično ljudski« gramzljivi porivi, a ne samo bičevi, mamci, laži i obmane njihovih vođa? I još nešto: svu tu noć na dobojskoj stanici, u susjednom kupeu, harmonika je svirala i ljudi su pjevali valcer. Svu noć jedan te isti valcer.

Od Broda do Siska smo brže odmicali, ali sa ne manje zebnje, jer to što sad vidimo jeste svakako jedan nov politički ali mračan kvalitet u Hrvatskoj. Po stanicama krstare naoružani ljudi u civilnim odijelima koji razoružavaju i skoro do gola skidaju vojnike-povratnike. Znam da nisu mogli biti svi takvi, ali mi se urezalo u pamćenje obličje svakog trećeg, možda i svakog desetog: obučeni u pumperice, s lovačkim klobukom na glavi, trtasti, gojni, zadrigli poput turopoljskih veprova, svi su mi nalik na kapetana Rohma, doglavnika Hitlerovog. Ma nisu svi takvi. Ima ih i s licem ispošćenim, baš kao da su ložaci ili bezemljaši. I oni su u akciji. Saputnici rekoše: to je Mačekova »Straža«. Ivanka reče: da se dobro pričujemo ovih.

Skrenuli smo u Topusko do moga bratića Nikice Miljevića. Računam: Nikica je bistar i načitan čovjek, simpatizer naš, a kao trgovac mora da je na izvoru svih događaja i glasina. Nismo ništa naročito doznali od Nikice. Nezavisna država Hrvatska je proglašena, ustaše se kočopere, strahovanje se uvuklo među Srbe, ali se još ne događa ništa alarmantno. Pa niti kazivanje Nikićino o Pavlu Bastajiću nisam onda registrovao kao značajan podatak. Tek mnogo kasnije, kada sam doznao za službeno mišljenje naše Partije o Pavlu Bastajiću, došla mi je u pamet stravična sudbina Pavlova i moj stav prema njemu u Topuskom.

Evo šta mi je ispričao Nikica Miljević oko 18. aprila 1941. godine:

— Ovdje, u Topuskom, boravi još od proljeća 1940. godine neki Pavao Bastajić. Njegova biografija, kako ju je on sam iskazao pred prijateljima u Topuskom, puna je nevjerovatnih događaja i obrta. Nekadanji pristalica jugoslovenskog nacionalnog pokreta, srpski dobrovoljac, crnorukac, otisnuo se poslije prvog svjetskog rata u komunistički pokret te je, kao komunista, prokrstaro svim zemljama Evrope. S velikim poštovanjem govori o Sovjetskom Savezu. Zagonetka sad počinje: šta takav revolucionar radi u Topuskom, zašto luta osamljen, obrastao u dugu, prosijedu bradu, zapušten i odan alkoholu? Kako to da ga vlast ostavlja na slobodi? Pavlovo objašnjenje kao da unosi još više podozrenja, jer veli da je u Jugoslaviju stigao legalno i to posredstvom nikoga drugog do li Dragiše Cvetkovića, predsjednika beogradske vlade, s kojim se on, Pavle, poznaje još iz studentskih dana u Svajcarskoj. Šta ga je natjeralo da krene

u Jugoslaviju, i to uz pomoć Cvetkovićevu, zašto je izgubio vezu sa komunističkim pokretom, o tome Pavao neće ništa da kaže.»⁹

Nikica me upitao, da li ja znam štogod o toj ličnosti i da li bih želio da se susretnem sa Bastajićem. Odgovorio sam da nikada nisam čuo za njega i da ne želim da ga vidim. Reagovao sam po kratkom postupku, onako kako bi rezonovao svaki vaspitnik naše Partije u ono vrijeme. Čak mi se nije ni postavilo pitanje, nije li moja komunistička obaveza da ipak priđem tome čovjeku i pokušam doznati o kakvoj ličnosti se zapravo radi. Jednostavno: ako je istina, što kaže, da je stari revolucionar, onda će uhvatiti vezu i bez mojeg posredovanja, a ako ne može da uhvati vezu onda nije više revolucionar, nego otpadnik, trockista, agent, itd. Moja logika bijaše nepokolebljivo staljinistička i ja u one dane u Topuskom ne imadoh idejne moći da ovakovu logiku prevazidim. A da sam je i imao, šta bi to pomoglo Pavlu stradalniku, kad ne bih imao hrabrosti da mu se približim. »Okružanima« se ne prilazi i kad znamo da to nisu.

Poslije svega što se zbilo za proteklih desetak dana, poslije katastrofe zemlje, Sjeničak je djelovao kao melem. Ostrvo mira i sigurnosti. Znao sam da to ne može dugo potrajati (Pavelićeva fašistička vlast je daleko svega 10 kilometara, u Skakavcu, te 60 kilometara, u Zagrebu) pa ipak, neka sloboda potraje makar još koji dan, dovoljno je da se predahne, izvidi, posavjetuje, odluči. Sad će, predosjećam, biti stavljena na tešku probu ljudskost mojih ljudi. Ko su oni, zapravo? Da li samo plodovi vjekovnog ugnjetavanja i bijede, skloni da kleknu, prevare, iznevjere? Šta smo postigli za ovih šest godina rada na njihovom očovječenju? Samo tanka i krhka skramica? Uzaludni napori, ili ne? Sad će sve da se pokaže kako u stvari jeste.

Nešto mobilisanih vojnika je stiglo kućama. Za druge se još ne zna da li su izginuli ili pali u ropstvo. Niko od povratnika nije donio oružje, razoružale ih Mačekove straže.

Stigao i Stanko Maslek. On je mjeseca marta bio mobilisan u 106. pješadijski puk, onaj u kome je izbila pobuna 1939. godine u Karlovcu. Rat ga je zatekao u Bosni. Kod Tešnja zauzeli pogodan položaj za borbu s Nijemcima. Vojska bila spremna da se bije, ali od više komande stiglo naređenje za predaju. Čuvši to, komandir čete, kapetan Petrović, pada u jarost i stane da plače zbog izdaje. »Grizao je zemlju« od osjećaja nemoći, priča Stanko. Stanko je s grupom vojnika i sa dva puškomitraljeza uspio da se probije do ispod planine Motajice i tu, u selu Smrtiću, ostavljaju puškomitraljeze na čuvanje jednom seljaku, Čehu. Sad mi u Sjeničaku razmišljamo kako da dođemo do tog oružja. Do Bosne je daleko, a prepreke nebrojene. Stanko je kasnije izvijestio partijsku organizaciju u Karlovcu o tim puškomitraljezima. Možda je taj glas ipak stigao do bosanskih ustanika?

Jovo Lončar stigao bez lijeve šake. Mobilisan bio u 25. haubički puk. U iznenadnom susretu s Nijemcima kod Jagodine biva ranjen u lijevu ruku i u

⁹ Pavle Bastajić je bio oko petnaest godina u službi sovjetske obavještajne službe po raznim zemljama Evrope. Imao je često i sasvim specijalne, vrlo povjerljive zadatke. Kad je u jeku staljinskih čistki odbio da ubije neke drugove, komuniste, koji su bili osumnjičeni da su trockisti, opasnost je zaprijetila i Pavlu Bastajiću. Morao se skrivati u Francuskoj i Švajcarskoj pred bivšim drugovima, agentima NKVD-a, koji su imali zadatak da smaknu i njega. Tako se obratio svom bivšem školskom kolegi, a tada predsjedniku vlade, Dragiši Cvetkoviću, koji mu je omogućio da se vrati u Jugoslaviju i da boravi u Topuskom pod prismotrom policije.

nogu. U jagodinskoj bolnici amputacija do sredine podlaktice. Iz bolnice donio uspomenu na nekog doktora »Peru« koji ga je pazio »kao otac«, dok su civili svakodnevno navraćali s ponudama. I putem do Beograda čašćavan na svakoj željezničkoj stanici. Tek u Petrinji mu »skinuli sve vojničko«. Sad mu ja previjam ruku. Amputaciona površina zacjeljuje normalno.

Rado sam slušao ta kazivanja, jer sam iz njih mogao zaključiti da u tome neslavnom aprilskom ratu ipak nije bilo sve tako jedno i crno. Volja za otporom je, dakle, postojala. Ako je postojala i onda kad je neometano djelovala peta kolona, zašto se ne bi nastavila sutra, bez pete kolone? Da smo onda znali za podvige Milana Spasića i Sergeja Mašere na razaraču »Zagreb«, Aleksandra Berića na monitoru »Drava«, za oficire avijacije Branka Fanedla i Ferda Gradišnika i za stotine drugih pilota, oficira, neznanih vojnika i podoficira, koliko bismo bili svi osokoljeni? Pred nama je novi rat.

U selu se još ne pojavljuje ni jedan organ nove vlasti. Šta smjera Pavelićeva vlada? Znamo odavna i čitamo u štampi da će se ustremiti na Srbe. Kako će s Hrvatima, ako su komunisti? Neće li možda biti blaži s obzirom na pakt između Hitlera i Staljina? Možda je takvih iluzija ponegdje i bilo. Okupio sam na brzu ruku nekoliko najbližih komunista (Stanko, Branko, Glišo, Simo Lončar) te smo zaključili da se ne mogu dozvoliti nikakve iluzije o ponašanju ustaša, ni u odnosu na Srbe ni u odnosu na komuniste. Ustaštvo je najcrniji oblik fašizma i ono će kao takvo uškoru otpočeti sa najbrutalnijim pohodom protiv komunista, bez obzira iz koje su nacije.

Trenutni »odnos snaga« u samom selu bio je apsolutno u našu korist. Privremeni vakuum nove državne vlasti objektivno je ispunjavalo jedino naše prisustvo. Narod je živio u strahu, neizvjesnosti, i u očekivanju šta će biti dalje. Postalo je neophodno da komunisti sela na neki način oglase da su oni ta snaga koja ne čeka, koja nešto smišlja i djeluje.

Prva prilika za akciju ukazala se uoči Prvog maja. Sastanemo se i odlučimo da na vrhu Rudanjskog broda, na vidiku sa svih strana, istaknemo crvenu zastavu, a da na mlinovima ispišemo aktuelne parole. Moja snaja Katica raspara nekoliko jugoslovenskih zastava, kakvih je u Brankovoj kući bilo uvijek, još iz vremena žestokih stranačkih borbi, te od sveg tog crvenog platna sašije poveliku crvenu zastavu, veličine 3x1 metar. Odabrao sam parole: Dolje okupator, Dolje fašizam, Živio SSSR, Živila KPJ. Stanko Maslek i ja preuzeli smo na sebe da istaknemo crvenu zastavu i da ispišemo parole na Pruginića i Bijelića mlinu, a Simo Lončar da »ofarba« Katića mlin.

Uoči Prvog maja selo je utonulo u mrklu, oblačnu noć. Pred ponoć Stanko i ja krenemo od Stankove kuće prema Pruginića mlinu. Nosili smo čabar s krečom, četku, dugačak štap, čavle, čekić i zastavu. Na zapadnoj stijeni mlina ispisao sam parole sa srpom i čekićem. Slova su bila veličine najmanje 40 cm, vidljiva sa ceste. Od mlina krenusmo uz bare, na Katića mlinu pređosmo preko vode pa opet uz bare, pa preko Ribnjaka uz Rudanjsko brdo. Tu smo. Stanko je prikucavao barjak na štap koji smo donijeli, popeo se uz hrast koga smo pred nekoliko dana odabrali kao najviši, ja sam mu dodao barjak, on ga pričvrsti žicom na sam vrh hrasta i eto, došao je najsvečaniji trenutak: u Sjeničaku se vije crvena zastava, prvi put od kako postoji naše selo, prvi put od kako

međunarodni proletarijat slavi Prvi maj. Činimo to baš sada, u najcrnjim vremenima, svega dvadeset dana od kako je okupator na našem tlu. Dok je Stanko gore na drvetu baratao, ja sam u stavu »mirno« i sa stisnutom pesnicom pozdravljao zastavu.

U svanuće, moj prvi pogled bio je upravljen na Rudanjsko brdo. Jutarnje prvomajsko sunce obasjavalo je zastavu koja mi se, onako na vrhu brda i na koplju iznad drveta, pričinila još većom nego što je bila. Vijorila je na vjetru. Činilo mi se da cijeli svijet sada gleda u nju: i Rudani i Solića brdo, i Klenovac i svi ljudi tamo s kraja Lasinjskog Sjeničaka. Neko radostan, a neko možda i prestrašen. Kad sam sišao na cestu, moja radost bila je uvećana kad sam po cesti našao razbacane sitne papiriće na kojima je bio utisnut samo srp i čekić crvene boje. Bilo ih je duž cijele ceste, od našeg Križa pa do Gornjeg Sjeničaka. Zanimalo me ko je to učinio. Svakako nije naša organizacija, nego neka iz nekog drugog mjesta. Povezao sam to s onim automobilom koga smo čuli minule noći. Znači — drugovi su stupili u akciju posvuda. Ko je zapravo posijao te listiće po cesti, to ne znam ni danas. U svakom slučaju bili su komunisti.

Ljudi iz novinarskih krugova skloni su danas da ovu prvomajsku akciju nazovu »podvigom«. S tehničkog stanovišta nije to bio nikakav podvig, pogotovo ne lični, nikakav lični rizik. U Sjeničaku nije bilo nikakve vlasti, pa sve da je i postojala, ona ne bi bila kadra da spriječi da dva mlada čovjeka okače crvenu zastavu u tome rasturenom selu, na jednom osamljenom brdu, usred mrkile noći. Mnogo značajnije od same tehnike tog čina bile su dvije stvari: prvo, sama odluka da se nešto učini, i to samostalno, bez ičije direktive »odozgo«; drugo, politički učinak na selo i na okupatorsko-ustašku vlast. Prvi su vidjeli da se u selu događa i da će se još događati nešto novo, a drugi da ima neko ko tu njihovu vlast ne priznaje i spreman je da im uputi takav izazov. Prvomajska zastava u Sjeničaku pokazuje da se i malim sredstvima i s malo rizika u revoluciji može postići znatan učinak.

Crvena zastava je vijorila sve do podne 1. maja, kada je Dmitar Rudan naredio jednom mladiću da je skine, ali je to bilo već kasno: razgovori o njoj širili su se brzinom požara. Stariji ljudi su tumačili da su to »Rusi« došli da je istaknu. Nismo željeli da se suprotstavljamo takvim fantazijama...

Sto se Dmitrovog postupka tiče i on nam je u neku ruku »odgovarao«: eto, gazda je on, eto vidite da gazde neće s narodom i da će se dodvoriti novoj vlasti.

Nekako odmah poslije Prvog maja otpočeo sam sa serijom sastanaka po zaseocima Sjeničaka i van njega. Pozitivan odjek prvomajske akcije nalagao je da se ne zaustavimo samo na tome, već da članstvu KP i simpatizerima objasnimo detaljnije trenutnu situaciju u zemlji i perspektivu izlaska iz te situacije. Stanko Maslek je uzeo na sebe da te sastanke pripremi.

Za drugove iz Donjeg Sjeničaka, kao mjesto sastanka smo odabrali Katića kolarište. Svi koji su bili pozvani odazvali su se. Pored ostalih, čijih imena se više ne sjećam, bili su na sastanku: Simo Lončar, kovač, Rade Zrinjanin, Nikola Grubišić i sin mu Milić. Bilo je oko 10 prisutnih.

Još brojnije učešće je bilo na Bijelića groblju gde se okupilo oko 20 drugova, iz Gornjeg Sjeničaka, među ostalima: Pavao Bijelić, cestar, Mile Manojlović Gedžo, Pero Jurić, Miloš Nikoliš, Stanko Manojlović.

Istih dana me Mile Gedžo upozna sa Miljkanom Maslićem, srednjoškolcem iz sela Štipana. Miljkan je izrazio želju da dodem u Štipan i da pred skupom partijaca i simpatizera održim referat. Bio sam prijatno iznenađen: gle, i tamo ima komunist! Jer, o svim tim selima (Dugo selo, Štipan, Kirin) se u Sjeničaku od davnina mislilo da žive kao na kraju svijeta, na samom rubu kulture i civilizacije. Nešto kvrgav i neograbljen naiđod. Pošto se iz Sjeničaka do njih može doći jedino kroz poveliku i staru šumu, Sjeničarci su ih nazivali »oni od pre'ošume«, ukidajući im tako pravo na elementarnu geografsku individualnost. Istini za volju valja reći da su i Stipančani to isto i s ne manje razloga mislili i o Sjeničarcima: »oni od pre'ošume.« Dakle, skupim hrabrosti, te, poput Livingstona, zaputim se u one tajanstvene predjele. Šta bude — nek bude. Probih se kroz prašumu Kremešnicu, minuh pokraj Šupljeg Hrasta i Brkova Kućišta te u predvečerje izbih na brdo Cvjetinovac i tu, u tačno određeni čas, prema dogovoru, pomoli se iz šikare gologlava spodoba s licem okruglim i mudrim kao u Mao Ce Tunga i sjajnim kao u mjeseca o uštapu. Miljkan Maslić. Od Cvjetinovca smo imali da se probijamo još dobar komad puta, sve mimo zasjede »protivničkih plemena«, do Radanovića brda gde nas je već očekivala grupa Stanojević, Pero Radanović i Stevo Radanović. Poslije sastanka sam se odmah obrnuo prema Sjeničaku i stigao na spavanje »a la luz del alba« (u zoru).

Još jedan takav sastanak sam održao i u selu Kirinu kuda me poveo Pavao Bijelić. Od učesnika kirinskog sastanka sjećam se jedino Mile Mraovića Ćurčije iz Bovića. Opet povratak iste noći.

Jedino s Vrgomošćanima nije uspjelo. Dva tri dana ranije bio sam u Vrginmostu i s Radom Bulatom utvrdio vrijeme i mjesto sastanka. Iz samog Vrginmosta mi je Rade pokazao prstom na neko groblje, daleko oko kilometar od naselja, na podnožju Jurinih Brda. Na ročište stignem prije vremena, izvalim se u bujad i čekam. Nikoga. Čekao sam skoro do ponoći. Ništa. U zoru stignem kući.

Bilo mi je tad nepunih trideset godina i sva ta odstojanja sam savlađivao za svega tri sata. Doba srndačke hitrosti.

Šta sam to pričao u Gornjem i Donjem Sjeničaku, Štipanu i Kirinu onih majskih noći prije trideset i pet godina? Sjećam se glavnih teza: Propast Jugoslavije je djelo izdaje; klasni karakter izdaje; obračun sa revolucionarno-demokratskim pokretom u zemlji uz pomoć žandara Evrope, njemačkog i talijanskog fašizma; baš zbog toga je i obračun između Njemačke i SSSR-a neminovan, mada će to biti i kraj fašizma, pa i kapitalizma u Evropi (upotrijebio sam tu i onu Zatarčevu optimističku krilaticu iz »Izraza«, kako će se fašistička oružana sila u sudaru sa Crvenom armijom »pretvoriti odmah u nulu«!) Najvažnije: izdaja nije isto što i poraz; rat u Jugoslaviji će tek početi, ali na drugačiji način, partizanski. Dobro se sjećam da sam upotrijebio termin »partizanski«, mada sam o tome načinu ratovanja znao jedva nešto iz ruskih romana. Kad dođe do rata između fašizma i SSSR-a, za nas će to biti povoljna prilika.

Kad pomislim na svu romantiku ondašnjeg trenutka i ambijenta (konspirativno ćućorenje usred kakvog grma ili groblja) onda mi ta moja izlaganja i ne izgledaju toliko daleko od realizma ondašnjih naših shvatanja.

O prikupljanju oružja nisam se još usudio da govorim na tim sastancima. Smatrao sam ih odveć »širokim« da bi se na njima moglo i to pitanje postaviti. Zadovoljio sam se time što sam razradio tezu da će »pravi rat u Jugoslaviji tek početi« i da se za takvu situaciju treba »pripremati«. Međutim, kako su slušaoci moje riječi prihvatili s razumijevanjem i odobravanjem, kako sam u tim ljudima osjetio bodrost i volju da se nešto čini, ja sam odmah poslije tih sastanaka, ohrabren i sam njihovim rezultatom, stavio pred užu grupu drugova u Sjeničaku na dnevni red i zadatak sakupljanja oružja. Vraćali smo se nekoliko puta na one puškomitraljeze što ih je Stanko ostavio čak u Bosni, pod planinom Motajicom. Ne bi bilo teško da se do njih dođe, ali kako ih prenijeti preko pola Bosne i cijele Banije? Na veliku žalost, uvijek smo morali da odustanemo od tog plana. U samom selu ne bijaše ništa osim nekoliko lovačkih pušaka i pištolja. Branko je imao dva francuska karabina, porijeklom još sa solunskog fronta, jednu ručnu bombu i lovačku pušku, vinčesterku. Od svega je najviše vrijedila ta vinčesterka — »medvjedomora«, kako bi rekao Karl May. Valjano je odslužila svoje za vrijeme rata, ali ni danas nije u starom gvožđu, i danas će kum Cane pomoću nje pokušati da upuca nasrtljivu svraku ili lisicu. Na zub smo uzeli jedan karabin kog je iz rata donio Simić Pruginić. Taj karabin bijaše jedino valjano oružje, ali se Simić ustezao da nam ga preda, izgovarajući se da ga i nema. Stanko i ja smo se dali u potragu te smo jedne noći izboli rogljama sav slamnati krov od Simićeva sjenika, pretpostavljajući da je karabin sakriven u slami krova. Međutim, karabin je bio pohranjen u njivi, ispod korita, i Simić ga je predao našima kad je počeo ustanak.

Velika nada je polagana u Simu Lončara — Simu, kovača. Sima je pripadao onoj plejadi nekadašnjih seoskih majstora — samouka, sposobnih da stvore »sve što zamisliš«. Simo je, uz to, bio i školovan kovač. U svom vignju je pravio i prepravljao sve poljoprivredne alatke, brave i lovačke puške. Računalo se, onako odoka: kad dođe vrijeme, Sima će sve napraviti.

A vrijeme je već bilo tu. Ustaški pokolji Srba u Gudovcu i Veljunu su već upozoravali da se nema na šta čekati. Kada je riječ o samonaoružanju i samoodbrani naroda, ne mogu danas da se načudim nad odsustvom naše inventivnosti. Pa, barem mi, »školarci« znali smo za arhaična oružja kao što su katapult i samostrel. U rimsko doba je katapult mogao da dobaci kamen od 50 — 500 kilograma i do 500 metara daleko. Samostrel, savršeniji oblik luka i strijele, takođe je mogao da dobaci na 500 metara kamen ili gvozdenu kuglu, ili zapaljivi materijal. Pa i obična strijela dosiže cilj na 200 metara. Nikome od nas nije palo na pamet da stvorimo takvu spravu, i to od savremenog materijala, koja bi, umjesto kamena, bacala eksploziv ili neku zapaljivu smjesu. To znači da bi se sa Borja moglo tući Carevića stranu, sa Malčevca Križ, sa Klenovca i Šabarića kolonu u dužini od 1 kilometra. Idući put ćemo se valjda, prisjetiti i tih starudija.

U međuvremenu smo Ivanka i ja odlučili da legalizujemo naš brak. Izgledalo nam je da ćemo tako lakše podnijeti udarce sudbine. Pop Sava Dimović je obavio vjenčanje na našu želju po skraćenom ritualu, u onoj rugobnoj crkvi od gole cigle, na Maslečkom brdu. Ubrzo je Ivanka otputovala svojim u Osijek, a ja sam još ostao u Sjeničaku do konca maja, kad sam se prebacio u Beograd s namjerom da tu dovršim svoj ljebarski staž, te da u osloncu na ljebarsku profesiju

i u zajednici s Ivankom nastavim partijsko-politički rad. Sjeniĉak sam ostavio s osjećanjem da se uspravio na vlastite noge i donekle osposobio za doćek događaja kojima je ĉitava zemlja pošla u susret.

Beograd, u ruševinama, prolazio je kroz prvu fazu svoje rehabilitacije: glavne ulice raskrćene, vodovod i elektriĉa proradili. Njemaĉke uniforme posvuda. U dvorištima se njemaĉki oficiri vježbaju u gađanju iz parabeluma. Ta neprestana pucnjava je nesnosna. A ulicama se motaju formacije vojnika u marševskom poretku, pod punom ratnom spremom. Isprva ne moţeš dokućiti kuda i zašto. Ali, ko je stajao duţe vremena na Terazijama, mogao je zapaziti da se iz tog prividnog zamršenog klupka izvlaĉi jedna konstantna nit: kolone pješadije i motorizacije silaze niz Zeleni venac pa se, prešavši Savu, gube nekamo prema sjeveru. Tako dan za danom. Nisam onda znao o ĉemu se radi, ali za jednog organizovanog obavještajca bilo je jasno: Nijemci povlaĉe trupe iz Grĉke i gomilaju ih prema granicama Sovjetskog Saveza.

Prva brigā mi je bila gdje ĉemo Ivanka i ja da se smjestimo na stan. U prvom ĉasu smo našli utoĉište kod Dušana i Paule, ali sam i sam ocijenio da ne smijem zloupotребiti njihovu dobru volju i eventualno kompromitovati Dušana koji je i dalje radio u Presbironu i sa te pozicije mogao da uĉini bolje usluge Partiji nego da mene drţi u stanu. Uglavnom iz istih razloga morali smo da izbjegnemo i rodbinu. Preko novinskih oglasa smo vidjeli da se nude sobe za izdavanje, ali nijedan stanodavac nije smio da primi ikoga bez potvrde da se dotiĉno lice prethodno prijavilo u Upravi grada. Blagodareći Nadi Arandelović, svastiki moga bratića Nemanje Nikoliša, doĉepam se takve potvrde i to na ime doktora Radovana Bašića, ljekara. To ime sam izabrao posve sluĉajno, ni ne sluteći u kakvu potencijalnu opasnost sam uletio, vezavši svoju sudbinu baš za to ime. Nađemo sobicu na Cuburi, biće u ulici Maĉvanskoj kod nekog Źandarmerijskog pukovnika u penziji. Firma kakva se samo moţe poţeljati.

U isto vrijeme sam riješio pitanje svog statusa i završavanja ljekarskog staţa.

Pripao sam ćeliji KP u kojoj su bili ljekari Dejan Popović, Marko Anaf i Boško Vrebalov. No van ćelije, imao sam brojne liĉne veze sa komunistima iz medicinskog kruga, mojim predratnim znancima, Veljom Kosanovićem, Nenadom i Slavkom Parentom. Kuća Nenada Parente u ulici Sazonovoj bila je u one dane pravo stjecište i raskrsnica mnogih partijskih aktivista, kurira i simpatizera, po mome mišljenju odveć eksponirana s obzirom na odgovornu funkciju koju je tada obavljao Nenad, sin nekadašnjeg rektora bogoslovije u Sremskim Karlovcima.

Mira Vrabić i njen muţ Viki Kon, oboje ljekari i znanci Ivankini, stanovali su u Frankopanovoj (danas generala Zdanova) ulici. Ćini mi se da se u toj kući najviše osjećala groza fašizma — Viki je bio Jevrejin. Danas mi između svih uspomena iz onog beogradskog vremena ostaju kao najjaĉe: druţeljublje i solidarnost koji su, bez rezerve, vladali među ljudima i oni ne mogu, mislim, da se svedu na nagon samoodbrane od ugroţenosti, od smrti koju je donosila svaka policijska racija onih vrućih dana u Beogradu. U pitanju su bile i primarne ljudske vrijednosti, trajnije od Źelje za pobjedom, od Źelje za novim poretkom, od Źelje za vlasti.

Vodio sam neku vrstu dvostrukog života. Na jednoj strani ilegalac »Radovan Bašić«, a na drugoj ljekar — stažer u Opštoj državnoj bolnici pod pravim imenom. Želio sam, a i Partija je to željela, da se što prije uposlim bilo gdje kao ljekar i tako stvorim što legalniju i čvršću osnovicu za politički rad. Nedostajalo mi je još dva mjeseca staža. Mjesec dana sam proveo na dječjem odjeljenju Opšte državne bolnice. Šef odjeljenja doktor Petrović, veoma skroman i neupadljiv čovjek, kao i njegov prvi asistent doktor Stajić (markantna i otmjena pojava), vjerojatno su znali nešto iz moje najnovije biografije, pa su mogli da me drže na pristojnoj udaljenosti i od sebe i od kliničkog rada; međutim, ja nisam mogao da se požalim niti na jedan gest koji bi odavao i najmanju podozrivost njihovu prema meni. Naprotiv, to što sam naučio za onih mjesec dana kod njih na pedijatriji, prevazilazi sve ostalo što sam na drugim mjestima prostigao kao stažer. Navodim ovo zato da bi se vidjelo kako je širok bio krug ljudi koji su se prema komunistima ponašali tolerantno u onim napetim danima.

Dvadeset drugi i dvadeset treći jun 1941. godine doživio sam: kao uzbuđenje svijeta na beogradskim ulicama, uzbuđenje od straha i radovanja u isti mah;

kao monotoni, uspavljujući glas (Molotova?) sa radio-stanice Moskva o »vjeroldmnom« napadu;

kao urlanje njemačkog radio-reportera koji glumljeno uzbuđenim glasom priča (laže, u sebi mislim) kako se postavio u prvu liniju fronta odakle, baš kao iz lože fudbalskog stadiona, posmatra bitku — utakmicu: »Pred nama ruski bunker, naši jurišaju na ruski bunker, već bacaju handgranate, još malo i već su na domaku puškarnica, hop, goll!«;

kao vrznanje ljudi, naoko bezazleno i hladnokrvno, kroz stanove brata Dušana i Vojina Mrčarice, na najgornjem spratu kuće br. 43 u Molerovoj ulici.¹⁰ Punkt. Vidjeh u tim stanovima Lidiju Šentjurg, prijateljicu moje Ivanke, vidjeh Bugarina »Baju«, Španca koji se probijao od Francuske ka Bugarskoj, vidjeh dvije upadljive pojave za koje sam kasnije saznao da su Ivan Milutinović i Sreten Žujović — Crni. Sastanak Politbiroa.

Potom su gradom počeli da se sve češće i sve snažnije šire odjeci događaja: skojevci spalili novine pred više kioska, oružane borbe po Srbiji, glasine o nekom Draži Mihailoviću, četničkom komandantu koji je objavio rat Nijemcima, ali to nije ono pravo, *partizani* u Srbiji su naša vojska, ustanak u Crnoj Gori, imamo već i Glavni štab, kruži bilten o akcijama, racije i blokade u gradu, bekantmahung da je do temelja spaljeno selo Skela, bekantmahung da je strijeljeno toliko i toliko komunista — talaca.. .

Ipak, prvih julskih dana ja sam još uvijek bio izvan tog vrtloga, ako ne računam onu danonoćnu napetost zbog policijskih racija. Čelija KP kojoj sam pripadao nije učestvovala ni u jednoj konkretnoj akciji. Šta više, nismo dobili nikakav zadatak ni u vezi sa jednim ranjenikom koji je stradao u spasavanju jednog istaknutog partijskog funkcionera (A. Rankovića). Glas o tome se među nama proćuo, a doznao sam i to da je tog ranjenika operisao doktor Branko Zogović, hirurg u Glavnoj vojnoj bolnici. Valjda tek u drugoj polovini jula čelija

¹⁰ Nedavno je na fasadi te kuće uzidana spomen-ploča.

je dobila direktivu da organizuje prikupljanje sanitetskog materijala i, što vrijedi da bude posebno zabilježeno, da se pripremi za preuzimanje bolnica u naše ruke i, s tim u vezi, da se ispita, provjeri i politički procijeni sav personal. Preuzimanje bolnica! Iz toga sam shvatio kao da su slom Hitlerove ratne mašine i naša pobjeda već sasvim blizu!

Nezavisno od takvih direktiva, a znajući da se po Srbiji već vode borbe, nadode mi misao da bi valjalo pripremiti jedan kraći priručnik ratne hirurgije za partizanske uslove ratovanja. Obratim se Branku Zogoviću, a on me uputi na Nedeljka Đukića. Njegov patriotizam je bio uočljiv i iz toga što me je rado pozivao u svoj dom i što je s velikim zanimanjem slušao moja kazivanja o Španiji i analize tekuće situacije. Nedeljko se prihvatio tog posla i počeo da ispisuje prve stranice priručnika. Bio sam zadovoljan tim tekstom, jer je, uostalom, poticao iz pera jednog vrsnog i inventivnog vojnog hirurga. Mojim odlaskom u partizanski odred, avgusta mjeseca, ovaj rad je zastao, ali ono što je bilo napisano sačuvano je do danas u Đukićevoj arhivi.¹¹

Pitanje mog zaposlenja na nekoj Ijekarskoj dužnosti, svakako negdje u unutrašnjosti Srbije, nije silazilo s dnevnog reda. Privlačan posao je mogao da bude u nekoj seoskoj zdravstvenoj zadruzi, kakvih je u ono doba bilo po cijeloj Srbiji. U Savezu tih zadruga, u Beogradu, radio je doktor Lebedjev, mlad i pronicljiv duh, koji se, izgleda, svojski zauzimao da mi pronađe neko slobodno mjesto.

S druge strane, Blagoje Nešković, partijski rukovodilac, želio je da se smjestim u rudarskom bazenu istočne Srbije, gdje bih, po njegovoj zamisli, mogao da stvorim jednu koliko — toliko legalnu bazu za politički rad. Pošto mi je Blagoje dao »vezu« za rudnik Boljevac kod Zaječara, ja sam tamo i otputovao u »izviđanje«. Veoma mi se sviđa cijeli taj ambijent i vratim se u Beograd, spreman da sa Ivankom odmah krenem u Boljevac.

Ali, kad sam našao Blagoja, on mi saopšti da se situacija izmijenila. Iskrsla je potreba da odmah krenem u Kraljevo. Tamo je, veli, formiran partizanski odred, ali nedovoljno aktivan, jer, navodno, nema još komesara. Mene opunomoćuje da preuzmem dužnost političkog komesara. Dadne mi javku i lozinku.

¹¹ Svoja sjećanja na ovaj rad objavio je N. Đukić u časopisu »Vojno-sanitetski pregled« br. 12/1959.